

AZƏRBAYCAN

ƏHLİ-BEYT DİYARIDIR



AZƏRBAYCAN ARAŞDIRMA
MƏRKƏZİ

M Ü N D Ə R İ C A T

1. Ön Söz -----	2-3
2. Şah İsmayıl Xətai -----	4-19
3. Abbasqulu ağa Bakıxanov -----	20-32
4. Seyyid Əzim Şirvani-----	33-40
5. Xurşidbanu Natəvan -----	41-49
6. Molla Pənah Vaqif -----	50-56
7. Qasım bəy Zakir -----	57-65
8. Mirzə Ələkbər Sabir -----	66-80

Ön Söz

Əziz Azərbaycanın müsəlman xalqı və əziz Əhli-beyt (ə.s) aşiqləri. Əlinizdə olan bu kiçik kitabın hədəfi on illərdir bizdən gizlədilən həqiqətlərin bəyan olunmasıdır. Bu kitab xalqımızın içindən çıxmış və dünyada tanınmış şəxsiyyətlərimizin həqiqi simasını sizlərə göstərmək üçün tərtib edilmişdir. Minimum və ən az imkanlarla ələ gətirilmiş bu kitabçanın məhdud şəraitdə baş tutmuş araşdırmanın nəticəsi olduğunu unutmamaq olmaz.

Təqribən iki yüz ildir ki, xalqımızı öz tarixi və dini kimliyindən uzaq salmağa çalışırlar. 19-cu əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus çarlığının idarəçiliyi altına düşən torpaqlarımız və xalqımız öz əslindən ayrı düşmək təzyiqi ilə üzləşdi. Mədrəsələrdə fars dilinin tədrisindən tutmuş məscidlərdə təhrifdən uzaq olan din anlayışının təbliğinə kimi bütün ictimai sahələrdə rus və qeyri-müsəlman ab-havasına uyğun vəziyyət yaradıldı. Din adamlarının və tacirməslək şəxslərin imkanı artırıldı, onların xalq arasında gücü çoxaldıldı, həqiqi din təbliğçilərinə meydan verilmədi və bir qrup "ziyalı" adamlar yaradılaraq cəmiyyətə təqdim edildi ki, camaatı dinimizdən, onun ali dəyərlərindən və tarixi kimliyimizdən ayıra bilsinlər. Lakin elə o dövrdə öz əslindən uzaq düşməmiş və tarixi-dini kimliyini itirməmiş xalqımızın içindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyyid Əzim Şirvani, Qasım bəy Zakir kimi insanlar sadir oldu. Onlar imkanları çatdığı qədər bu təzyiq və siyasi gedişatla mübarizə apardılar. Fars dilində yazıb yaratdılar, ədəbiyyatımız və tariximizə vüsət verdilər, dinimizə və İslami dəyərlərə sədaqət nümayiş etdirdilər. Dini dəyərlərimiz içində xüsusi olaraq uca Allahın kəramətli Peyğəmbəri həzrət Muhəmmədin (s) pak Əhli-beytinə (ə) qarşı olduqca dərin məhəbbət bəsləməyə özünəməxsus şəkildə əhəmiyyət verildi. Xurşidbanu Natəvan kimi "azərbaycanlı qadını və el anası" məqamını yaratmış simalarımız və Seyyid Əzim tək fəqirliklə yaşasa belə bir ruhani kimi millətimizin dini-tarixi dəyərlərini təbliğ etmiş şəxsiyyətlərimiz özlərindən sonra bizlərə böyük mənəvi irs qoydular. Məhz bu irs və töhfənin sayəsində xalqımız Aşura mədəniyyətini və Əhli-beyt (ə) məhəbbətini unutmadı.

Sonradan yetmiş illik sovet hakimiyyəti də öz sələfi olan çarlığın yolunu davam etdirdi. Dininə, mənəvi dəyərlərinə və tarixinə sədaqətlə bağlı olmuş bu şəxsiyyətlərimizin həqiqi simasını təhrif etməyə, həqiqətləri gizlətməyə və din ilə elmi üzbəüz qoyaraq ziddiyyətli göstərməyə çalışdılar. Sabir kimi yazıçıların otuz illik yaradıcılıq fəaliyyəti və əsərləri məhz dinə olan bağlılıq aşkar olmasın deyə gizlədildi. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazul-quds" kimi dəyərli və qiymətli əsəri, məhz dini motivləri özündə əks etdirdiyi üçün

məxfi saxlanıldı. Onun fars dilinin qrammatikası haqqında yazdığı və müqəddəs qanun adlandırdığı "Qanuni-qüdsi" əsəri təbliğ olunmadı. Molla Pənah Vaqifin siyasi post tutması və Qarabağ xanlığında baş nazir vəzifəsində işləyən bir axund olmasından söz açılmadı. Bəli, bir axund həm elm adamı, həm də siyasi vəzifə sahibi idi, lakin bunu xalqa olduğu kimi çatdırmadılar. Dinimizi elmə və siyasətə zidd olan bir nəsnə kimi öyrətmək istəyən ateist sovet quruluşu şəxsiyyətlərimizin həqiqi simasını təhrif etmədən buna nail ola bilməzdi və elə bu üzdən də bir çox tarixi reallıqlar bizdən gözlədildi, təhrif edildi. Şah İsmayıl Xətai kimi imperiya başçısı və dahi sərkərdə olmuş bir şəxsiyyəti bizə öz istədikləri kimi tanıtdıraraq onun necə dindar bir mömin və Əhli-beyt (ə) aşığı olduğunu gizlətdilər. Özünü İmam Əliyə (ə) nökr hesab edən və həyatının ən çətin dövrlərində İmam Əliyə (ə) eşq, təvəssül və bağlılıq nümayiş etdirmiş Şah İsmayılı bizə düzgün öyrətmədilər. Onun aşiqanə şeirlərini bizdən uzaq tutdular və qoymadılar ki, Xətainin həqiqi dindar (!) siması bizə aşkar olsun. 1990-cı illərdən sonra da davam edən eyni cür siyasət nəticəsində bir qrup həyasız iftiraçılar ölkəmizdə peyda olaraq Şah İsmayılı atılan tarixi böhtanları təkrar etdilər və o cür alicənab bir insanı qatil kimi göstərməyə çalışdılar. Lakin biz bu kiçik kitabımızda bütün o təhriflərə cavab verməyə təlaş etmiş və səyy göstərmişik ki, həqiqi tarixi kimliyimiz öz aydınlığına qovuşsun.

Azərbaycanımızın Əhli-beyt (ə) diyarı olduğunu bir çox dəlillərlə müşahidə və sübut edə bildiyimiz kimi tarixi şəxsiyyətlərimizin simasında da bunu görə bilirik. Sizlərə təqdim olunacaq digər kitabımızda yurdumuzun Bakı, Gəncə, Lənkəran və sair guşələri haqqında söz açacağıq. Şəhərlərimizin tarixi, oradakı xalqımızın mədəniyyəti və dinimizə olan bağlılığı haqqında yazacağıq. Bununla bir daha göstərəcəyik ki, bizim xalqımız və torpağımız həm siyasi, həm elmi və həm də ictimai cəhətdən daim öz dininə və mənəvi dəyərlərinə möhkəm şəkildə bağlı olmuşdur. Yəni, qıraq təsirlərin və işğalçı istismarın siyasi təzyiqləri olmasaydı, xalqımız öz milli və dini kimliyini daha da aşkar şəkildə qoruyub yaşadardı. Lakin hal-hazırda da əlimizdə olan dəlillər, bizə gəlib çatmış ədəbi irsimiz, görkəmli şəxsiyyətlərimizin həqiqi siması və bir çox tarixi abidələrimiz kifayət edir ki, xalqımızın qoruyub saxladığı və hər cür siyasi təzyiqlərə baxmayaraq on illərdir itirmədiyimiz mənəvi dəyərlərimizi gələcək nəsllə təmiz şəkildə ötürə bilək. Uca və qüdrət sahibi olan Allahdan bu işdə yardım istəyir və işlərimizə bərəkət verməsini Ondən diləyirik.

Şah İsmayıl Xətai haqqında:

Böyük sərkərdə, bacarıqlı dövlət başçısı, gözəl şair və Əhli-beyt (ə) məktəbinin aşiqi olan Şah İsmayıl 1487-ci il iyul ayının 17-də Ərdəbildə dünyaya gəlmişdir. Şah İsmayılın nədəbi ata tərəfdən Səfəvi xanədanının nəsil xəttini davam etdirməklə, ana tərəfdən Ağqoyunlu dövlətinin ən tanınmış hakimlərindən olan Uzun Həsənə bağlanır. Onun ulu babası, islam aləminin böyük mütəfəkkiri, elm və kəramət sahibi, Səfəvilər xanədanının banisi sayılan Şeyx İshaq Səfiəddin Ərdəbilinin adı ilə bağlıdır. Şeyx Səfiəddinin nəsil şəcərəsinin İslam ümmətinin yeddinci imamı həzrət Musa əl-Kazım (ə) çatdığı bildirilir. İsgəndər bəy Münşi özünün məşhur "Tarixi aləmarayi Abbasi" kitabında belə yazır ki: "Yüksək bəsirət sahiblərindən gizli deyildir ki, bu sülalənin şəcərəsi sonuncu Peyğəmbər (xatəmül-ənbiya) və Əliyyül-mürtəza (İmam Əli) əleyhüssəlamlarla bağlıdır. Üləmalar və bəlağətli tarixçilərin hamısı bu fikirdədir ki, o həzrət (İmam Əli) və həzrət xatəmül-ənbiya Xəlil gülzarının gülləri və İsmayıl bostanının fidanlarıdır ki, onlara salamlar olsun". (1)

Şah İsmayıl Dərbənd şəhərindən İran körfəzinə qədər böyük bir imperiya qurmuşdu və o imperiya Əhli Beyt (ə) məktəbinin dünyaya yayılmasında böyük rol oynamışdı. Lakin çox əfsuslar olsun ki, nə şah İsmayıl şəxsiyyətinə, nə Səfəvi dövlətinə lazımı qiymət verilməmişdir. İngilis filoloqu Edvard Braun bu haqda yazırdı: "Mən "İran ədəbiyyatı tarixi" kitabının (Səfəvi dövrünə aid) dördüncü cildini yazarkən çap olunmamış bir neçə nadir kitaba Şah İsmayıl və digər səfəvilər ilə bağlı olaraq müraciət etdim. Həqiqətdə İranın yaradıcısı olan bu ali əsilli ailənin əhəmiyyətini az-az başa düşməyə başladım... Həqiqətən, belə nəzərə çarpır ki, iranlılar indiyə kimi Şah İsmayılın qədrini bilməmişlər. O, türk Sultan Mahmud Qəznəvidən, sünni təəssüblü səlcuqlardan, tatar Teymurdan mənim fikrimcə... sitayiş və ehtirama daha layiqlidir". Müəllif sonra əlavə edirdi ki, indiyə qədər şərqdə və qərbdə çap olunan tarix kitablarının heç birində Səfəvilərin tarixi lazımı şəkildə öz əksini tapmamış və iranlılar da İranın milli ruhunun oyadılması ilə bağlı Səfəvilərin tarixinə nüfuz edə bilməyiblər. (2)

Şah İsmayıl şəxsiyyətinin araşdırılmasını 3 mərhələyə bölmək olar:

- İlk öncə onu bir sərkərdə və dövlət başçısı kimi siyasi şəxsiyyətini tədqiq etmək.

- İkinci olaraq onun dini əqidəsi və Əhli-beyt(ə) məktəbinə bağlılığı, yəni dini şəxsiyyətini araşdırmaq.

- Üçüncü mərhələdə isə ədəbi irsi və ədəbi şəxsiyyəti təhqiq olunarsa, onun kimliyini bir qədər ehtiva etmiş olarıq. Şah İsmayılın dövlət başçısı kimi fəaliyyəti və ədəbi irsi yetərincə araşdırılsa da, təəssüflər olsun ki, onun dini bağlılığı haqqında məlumatlar çox azlıq təşkil edir. Xüsusən onun Əhli-beyt(ə) məktəbinə şiddətli bağlılığı barədə məlumatlar cəmiyyətə açıqlanmır və təbliğ olunmur. Halbuki bu səciyyəvi xüsusiyyət və bu dərin məhəbbət Xətai ruhunun ən dərin qatında yer almaqda idi. Şair Xətainin və sərkərdə Şah İsmayılın şəxsiyyətini yaradan əsl qüvvə məhz Əhli-beyt (ə) eşqi idi. Buna görə də Şah İsmayılı dini əqidəsindən ayırıraq cəmiyyətə təqdim etmək çox böyük şübhələrə yol açmaqdadır.

***Şah İsmayılın şiə dini ideologiyasının yayılmasındakı fəaliyyəti:**

Şah İsmayılın qurmuş olduğu dövlət- Səfəvi dövləti dini dəyərlərə xüsusi önəm verən bir hakimiyyətə sahib idi. Şah İsmayıl Səfəvi dövlətinin yalnız siyasi rəhbəri yox, həm də məzhəb rəhbəri idi. Səfəvi dövrünün salnaməçiləri və müəllifləri Şah İsmayıl hakimiyyətini dini dəyərlərin əsas götürüldüyü mənəvi hakimiyyət kimi qiymətləndirməyə üstünlük verirlər. (3) Onların fikrincə, Şah İsmayıl təbliğatının təsirli olmasının mühüm cəhətlərindən biri onun Məhdəviyyət üzərində qurulması, sonuncu imam olan həzrət Mehdinin (ə) zühur edəcəyi və onun tərəfindən dünyanın nizamlanacağı inanclarının əsas tutulması, onun yüksək etiqad sahibi olan şiələri daha sıx şəkildə birləşdirirdi. (4) Məhşur “Aləmarayi Şah İsmayıl” əsərinə görə Şah İsmayıl öz məqsədini belə açıqlayırdı: “Biz hümayun, əcdad və ata qanından keçmişik. Mən səltənət və padşahlıq iddiasında deyiləm. İstəyirəm ki, canımda can olduqca əba və əcdadların, həzrət məsumların dininə rəvac verəm, Allah, Onun rəsulu və müqəddəs din yolunda qılınc çalacağam ki, haqq öz yerini tapsın”. (5) Şiəlik Səfəvi dövlətinin ictimai-siyasi və ideoloji bazası kimi qəbul edilirdi və buna görə onun yayılması dövlətçiliyin mühüm istiqaməti idi. Lakin bu məsələnin həlli istiqamətində təbii çətinliklər mövcud idi.

Şah İsmayıl öz səltənəti daxilində və həmçinin ölkəsindən xaricdə şiəliyin daha geniş yayılması üçün mümkün olan bütün imkanlarını səfərbər etdi, onu səltənət daxilində vəhdətin və birliyin ideologiyasına çevirdi. (6) Buna görə idi ki, Şah İsmayılın hakimiyyəti illərində din siyasətə xidmət etdiyi kimi, siyasət də dinə xidmət edirdi. Ona görə dövlət idarəçilik sistemində dini qurumlara xüsusi yer verildi və bu qurumlar dövlət idarəçiliyinin tərkib hissəsinə

çevrildilər. Çünki bir tərəfdən hakimiyyətin siyasi-ideoloji bazasını təşkil edən şiəliyin yayılması üçün davamlı işlər görülməsinə, digər tərəfdən də dini cəmiyyətin idarə edilməsi üçün müvafiq strukturların təsis edilməsinə ehtiyac var idi. Dini-ideoloji baza kimi şiəliyin geniş yayılması və bu məzhəbin əqidəyə çevrilməsi üçün səltənət daxilində dini-elmi mərkəzlərin, təşkilatların yaradılmasına başlandı.

Bu məsələlərin həllinə dövlət səviyyəsində nail olunması üçün Şah İsmayıl tərəfindən dini vəzifələr təsis edildi. Şah İsmayılın dövlət idarəçilik sistemində mövcud olan əsas dini vəzifələr sədr, qazi və qazi əsgər vəzifələri idi. (7) Şah İsmayıl üçün mühüm vəzifə sədr vəzifəsi idi. Səfəvi hakimiyyətinin ilk illərində sədrin qarşısında dayanan başlıca vəzifə şiə məzhəbinin təbliği və maarifçiliyi ilə cəmiyyət daxilində vəhdətin ələ edilməsi idi. Mənbələrdə olan məlumatlara görə isə, sədr vəzifədə olduğu müddətdə bu işləri görməli idi: "Onlar seyidlərə və əmmaməliyə himayə göstərməli və onların işlərində nümayəndələr kimi fəaliyyət göstərməlidirlər (yəni, onların mənafeyini müdafiə etməlidirlər), vəqfləri (övqaf) idarə etməli və şəriət məqsədləri (maarif) üçün pul verməlidirlər". (8) O, bu vəzifəyə əqidəsinə bələd olduğu və onun etibarını qazanan ruhaniləri təyin edirdi. Həmin vəzifəyə ilkin olaraq Mövlana Şəmsəddin Gilani təyin edildi. Bu nüfuzlu və bilikli din xadimi Şah İsmayılın Gilan mühacirəti zamanı onun tərbiyəçisi olmuşdu. Şah İsmayıl da onun savadını, etiqadını və sədaqətini təqdir edirdi və ona görə də sədr kimi yüksək bir vəzifəni ona həvalə etmişdi. (9)

Şiəliyin təbliğatı üçün Şah İsmayıl xaricdən şiə din alimlərini ölkəyə gətirdi. Bu məqsədlə O, şiəliyin mərkəzləri olan – İraq, Bəhreyn və Cəbəl-Amildən (Livandan) şiə alimlərini ölkəyə dəvət etdi. Xüsusilə də Cəbəl-Amildən böyük alimlər qrupu Səfəvi paytaxtına axın etdi və qısa zamanda ölkənin mühüm postlarında yerləşdi. Şiə alimləri Səfəvi dövlətində çox mühüm təbəqəni təşkil edir, ölkənin siyasi-iqtisadi və mədəni həyatında fəal rol oynayırdılar. Ruhanilərin Səfəvilər dövründə göstərdikləri ictimai-siyasi fəallıqları digər dövrlərlə müqayisədə özünü daha qabarıq biruzə verirdi. Səfəvi dövlətində alimlərin rolunun gücləndirilməsi ilə ideologiyanın "sufiyanə-şiəlikdən" "fəqihlik-şiəliyinə" üz tutmasına təkan verildi. İndiki İran hökumətinin dövlət modelinin əsası, yəni "vilayəti-fəqih" hökuməti Səfəvilər dövründə bir qədər fərqli formada mövcud olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, müasirimiz, tanınmış iranşünas alim, Səfəvi dövrünün məşhur tədqiqatçılarından olan Valter (Walther Hinz 1906-1992) indiki İran dövlətini siyasi, mədəni baxımdan Səfəvilərin varisi hesab edərək yazır: "İndiki İran

siyasi-mədəni baxımdan Səfəvilərin XVI əsrdə əsasını qoyduqları dövlət modelinə söykənir”. Bu modelin müəllifi Şah İsmayıl tərəfindən (h.q. 916-cı ildə) Səfəvi sarayına dəvət almış Cəbəl-Amildən olan məşhur alim Mühəqqiq Kərəki Əli ibn Əbdülali (vəfat tarixi h.q. 940-cı il) olmuşdur. Birinci Şah Təhmasib onu məsum İmamın – İmam Mehdi (ə) nümayəndəsi, dövlətin həqiqi sahibi adlandırır, siyasi-iqtisadi və ictimai məsələlərdə onun hökmünü əsas götürürdü. Bu baxımdan, yeni təsis olunmuş dövlətdə Mühəqqiq Kərəki mütləq ixtiyar sahibi hesab olunurdu. Hətta Şah Təhmasib özünü onun nümayəndəsi adlandırırdı. Qəffari Qəzvininin müəllifi olduğu “Tarixi cahanara” kitabında yazır ki, Şah Təhmasib Mühəqqiq Kərəki ilə görüşlərinin birində ona deyir: “Həqiqi hökmdar, əmr sahibi sən sən. Mən isə sənə hökmlərin icraçılarından biriyəm”. Bu dövrdə dövlətçilik maraqlarını qorumaqdan, ideoloji sahədə mübarizə aparmaqdan əlavə alimlərin ən böyük xidmətlərindən biri də elm və mədəniyyətə verdikləri töhfələrdir. Hökumətdəki nüfuzlarından yararlanaraq üləmalar ölkədə böyük elmi mərkəzlər, tədris ocaqları təsis edir və tələbələti yetişdirirdilər. Təkcə bu dövrün yetişdirdiyi alimlərin adlarına və fəaliyyətlərinə nəzər salmaq kifayət edir ki, bu iddianın əsassız olmadığını qəbul edək. (10)

Təsadüfi deyil ki, Şah İsmayılın zamanında dini müəssisələrə və şiə ruhanilərinə vəqf torpaqları verilməsi prosesi geniş xarakter almışdı. “Aləməra”da Şah İsmayıl dövründə fəaliyyət göstərən ən iri vəqflər kimi Azərbaycandakı Şeyx Səfi və Qazan padşah məqbərələrinin, Nəcəfdəki Həzrət Əli (ə) məqbərəsinin və Məshəddəki İmam Rza (ə) məzarının vəqfləri qeyd olunur. (11) Digər tədbirlərdən biri isə Seyidlərinin vergilərdən azad edilməsi idi. Bu qanun Şah İsmayılın insanlar arasında hörmət və nüfuz sahibi olan seyidlərə necə böyük qayğı ilə yanaşdığını təsdiq edirdi.

Şah İsmayıl öz dini kimliyini dövlət atributlarında da göstərirdi. 1501-ci ildə özünü şah elan etdikdən sonra Şah İsmayılın göstərişinə əsasən onun adına sikkə vurulmasına başlandı. Bu da hakimiyyət mənsubluğunun əlamətlərindən biri idi. Sikkənin bir üzündə Kəlməyi-şəhadətin şiə məzhəbinə məxsus variantı, yəni – “La ilahə illəllah, Məhəmməd Rəsulullah, Əli Vəliyyullah” ifadəsi həkk olunmuşdu. Sikkənin digər üzündə isə Şah İsmayılın adı və titulu yazılmışdı - “Əl-Soltan əl-Kamil əl-Hadi əl-Vali Əbu Müzəffər Şah İsmayıl Bahadurxan əl-Səfəviyyə Xəld-Ullah təali mülkə və sultanə”. Sikkənin kənarlarına isə məsum imamların (ə) adı yazılmışdı. (12)

Şah İsmayılın bayrağına gəldikdə isə mənbələrdə müxtəlif məlumatlara rast gəlinir. Məsələn, döyüş bayraq ağ rəngdə və üçbucaq şəklində olmuşdur. Miniatiürlərdə olan təsvirlərə əsasən, bu bayraqın kənarlarının haşiyələrlə işlənməsini görmək mümkündür. Mənbələrdə Şah İsmayılın bayrağının (ələminin) üzərində şir təsvirinin olması haqqında da məlumat vardır. (13) Şah İsmayılın yanında dalğalanan bayrağının üzərində "La ilahə illəllah, Əli vəliyüllah mədəd" yazısına rast gəlmək mümkündür. (14) "Aləmarə-yi Şah İsmayıl" əsərində bir neçə dəfə təkrar olunmuş məlumatlara görə, Şah İsmayılın bayrağında Qurani-Kərimin Səf surəsinin 13-cü ayəsi olan "Nəsrüm minəllah və fəthün qərib" (Allahdan olan kömək və qələbə yaxındadır) yazılmışdı. Ola bilsin ki, Şah İsmayılın bayrağının bir tərəfində bu ayə yazılmış, digər tərəfində isə yuxarıdakı kəlməyi-şəhadət cümləsi yer almış yaxud da təsvirlərdən biri olmuşdur. Çox böyük ehtimalla Şah İsmayıl bayrağında Quran ayəsinin və ya kəlməyi-şəhadətin yazılması istisna deyildir. (15) Şah İsmayılın möhüründə yazılan yazı isə onun tam əqidəsinə bağlı bir şəxs olduğunun göstəricisidir. Beləki möhürdə fars dilində 2 beyt var idi ki, tərcüməsini təqdim edirik:

Əli və onun nəslinin sevgisi can kimi içimdədir.
Şahi Mərdanın nökdir, Heydərin oğlu İsmayıl (16)

Çaldıran döyüşünə qədər heç bir döyüşdə məğlub olmayan bu böyük sərkərdə döyüşə girəndə "Ya Əli mədəd" şüarı ilə döyüşə atılırdı. O, 12 imamın eşqinə qoşununu 12 hissəyə ayıraraq aypara formasında düzəldirdi. Şah İsmayıl özü uğurunun sirrini belə izah edirdi: "Mən özümü hamısı məsum olan əlahəzrət imamların müəllimlərindən biri hesab edirəm və bu müddət ərzində gördüyüm işləri o həzrətlərin göstərişi ilə etmişəm". (17) O, döyüş öncəsi dua və münacatla məğul olardı. Məsələn "Aləmarəyi-Səfəvi" əsərində Ağqoyunlu Sultan Muradla döyüşdə uğur əldə etməsi haqqında maraqlı bir rəvayət danışılır. Beləki Osmanlılar tərəfindən dəstəklənən Sultan Murad həm say cəhətdən, həm təsisat cəhətindən çox üstün idi. Şah İsmayıl da bunun fərqi idi. Müəllif qeyd edir ki, gecə olanda şah Kərbas məscidinə yollandı, göz yaşları töküb Allaha münacatlar oxudu və öz Pərvərdigarından kömək və mədəd istədi.

Müəllif davamında yazır ki, yuxuda İmam Əlinin (ə) ona qələbə müjdəsini verdiyini gören Şah İsmayılın qələbəyə inamı artır və bu rəyanı qoşun qarşısında danışaraq onlara qələbə ruhunu təlqin edir və bu döyüşdə Şah İsmayılın qoşunu qalib gəlir. Həmçinin xarici dövlət başçılarına yazdığı məktublarında da görürük ki, O, öz qələbələrini real qüvvələrin nəticəsi kimi deyil, məsumlara (ə) təvəssülün nəticəsi hesab edirdi. Məsələn, Şah İsmayıl

özbək xanı Şeybək xana göndərdiyi məktubda Əlaüddövlə Zülqədərə qarşı apardığı döyüşdə müqəddəslərin lütfündən necə bəhrələndiyini belə təsvir edirdi: "İmdada yet, ya Əli! Bu müqəddimə ilə demək istəyirəm ki, Nizaməddin Dədə bəy və Şücaəddin Lələ bəy kimi etibar etdiyim bəzi əmirləri əzəmətli qoşun və çoxlu döyüşçü ilə Əlaüddövlə Zülqədəri dəf etmək üçün Qarabağdan Diyarbəkərə göndərmişdim. Həmin Əlaüddövlə onları qəfil haqlamış, hücum edərək pərən-pərən salmışdı. Təqribən 300 min döyüşçü ilə Fəratı keçmişdi. Xəbər bizə çatan kimi taleyin ondan üz döndərdiyini düşündük. Əli (ə) övladlarına qarşı çıxan məğlub olar. Beləki Allahın köməyi ilə çərşənbə günü sübh çağ 14 min adlı-sanlı nizə atanla qələbə miniyinə mindik. Bizimlə düşmən arasında 40 fərsəng məsafə var idi. "İmdada yet, ya Əli" dedik. Ertəsi gün cümə axşamı hələ nurlu günəş zülmət pəncərəsindən çölə çıxmamış Fərat çayını keçdik. Yolda ikən həmin namərdlərlə qarşılaşdıq. On iki İmam (ə) eşqinə 12 min döyüşçü ayırdıq və 12 istiqamətdən hücum etdik və qalib gəldik" (19)

Şah İsmayıl bir daha öz əmirlərinə tövsiyə edirdi ki, hərbi yürüşə yollanarkən reallıqlara yox, müqəddəslərin iradəsinə arxalansınlar. Başqa sözlə, döyüşlərə qələbə inamı ilə yollansınlar. Şah İsmayıl fikrini belə açıqlayırdı: "Sizin dedikləriniz ağla və məntiqə əsaslanır. Amma mən elə bir padşahın qulamıyam ki, aləmlərinin rəbbinin bu şahbazının rızası olmadan su da içmirəm. İndiyə kimi nə etmişiksə, ağamın icazəsi əsasında etmişik. Siz bunu bilmirsiniz. Padşahımın və ağamın icazəsini sizə bəyan edirəm, siz də xatircəm olun və mənimlə bu müharibəyə yollanın". (20)

Şah İsmayıl şiə ziyarətgahlarına xüsusi diqqət edirdi. Məsələn, mühüm şiə mərkəzlərinin yerləşdiyi İraqın fəthi dini-ideoloji cəhətdən onun üçün çox mühüm idi. Şah İsmayıl İraqı fəth etdikdən sonra Nəcəf, Kərbəla, Samirə və Kazimeyndəki şiə ziyarətgahlarında olub, həmin məqbərələrə qiymətli hədiyyələr bağışlamışdı. Şah, İraqi Ərəbdə əvvəllər mövcud olmuş bir suvarma kanalını bərpa etdirib, onu Həzrət Əlinin (ə) Nəcəfdəki məqbərəsinə vəqf etdi. Bu kanal "Nəhri-şahi" adı ilə məşhurlaşdı. (21) Şah İsmayılın bu ziyarətgahlara xüsusi məhəbbəti var idi. Mənbələrdə verilən məlumata görə Şah İsmayılın Xorasana daxil olduqdan sonra İmam Rzanın (ə) ziyarətini getməsi belə təsvir olunur: Məşhədin 4 fərsəxlik məsafəsində İmam Rzanın (ə) məqbərəsinin qülləsi müşahidə edildi. Həmin andan Şah İsmayıl da, qızılbaş döyüşçüləri də atdan yerə enərək pay-piyada "ya Mövla, ya Mövla" sədaları altında ziyarətgaha doğru irəliləməyə başladılar. Şah İsmayıl hələ Məşhəd yolunda ikən İmam Rzanın (ə) məqbərəsinin əmlakının özbək qoşunları tərəfindən talan

edilməsi xəbərini aldı. Ona görə Nəcmi Saniyə göstəriş verdi ki, özünü Məşhədə yetirsin və İmam Rza (ə) məqbərəsi üçün zəruri olan xalçalar, qızıl və gümüş qəndillər, şamdanlar alıb ziyarətgahı onlarla təmin etsin. O da əvvəlcədən hərəkət edərək tapşırılan əşyaları almış və İmam Rza (ə) ziyarətgahına çatdırmışdı. Şah İsmayıl Məşhədə daxil olub İmam Rzanın (ə) ziyarətinə yollandı. Şah İsmayıl İmam Rza (ə) qəbrinin astanasında üzünü yerə toxundurdu, dualar etdi və bu misranı dedi:

Sultan Əli Musa Rza təvafi,
Yeddi min yeddi yüz yetmiş həcc-i əkbərə təndir”. (22)

- Şah İsmayılın bədii yaradıcılığında dini əqidəsinin bəyanı:

Şah İsmayıl az yaşamasına, vaxtının çoxunu dövlət işlərinə sərf etməsinə baxmayaraq zəngin bir irs yaratmışdır. İmam Əli (ə) aşiqi olan şair həm əruzda, həm də heca vəznində, həm epik, həm də lirik janrlarda yadda qalan, nümunə və örnək ola bilən əsərləri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. Əsərlərini türk (Azərbaycan), fars, ərəb dilində yazmışdır. Şah İsmayıl əsərlərini Əhli beyt (ə) şairi İmadəddin Nəsiminin təsiri ilə yazmışdır. Aləmələ əsərində Şah İsmayılın şairliyi haqqında da məlumat verilir, onun Həzrət Əlinin (ə) mədhinə bədahətən 35 beytlik qəsidə dediyi xatırladılır. (23) Bir dəfəyə bədahətən bu qədər beyt deyə bilmək Xətəinin şairlik istedadının və ən əsası isə Əhli beytə (ə) olan aşiqliyinin yüksək səviyyəsindən xəbər verir. Şah İsmayılın bütün həyatı şiə əqidəsi üzərində qurulmuşdu və Allahın, Peyğəmbərin, İmamların (ə) haqlığına olan inamını və əqidəsini aydın ifadələrlə öz əsərlərində də təsvir etmişdi.

Şah İsmayıl bədii əsərlərini "Xətai" təxəlllüsü ilə yazırdı. "Xətai" adının mənşəyi barədə fərqli nəzəriyyələr vardır. Onlardan ən məşhuru Şeyx Abbas Quminin “Nəfəs əl-məhmum” kitabında və bir çox alimlərin əsərlərində rast gəlinən rəvayətdir. Rəvayətə görə Şah İsmayıl İraqı fəth etdikdən sonra Kərbəla şəhərində Aşura şəhidlərindən olan məşhur Hürri adlı sərkərdə ilə bağlı şübhələrə son qoymaq üçün qəbrini açdırır və Hürri zərrəcə çürüməmiş pak bədəni ilə qarşılaşır. Şah İsmayıl İmamın (ə) yadigarı olan Hürriyə başına bağladığı dəsmalı təbərrük kimi götürmək üçün açır və bu zaman Hürriyə başından qan axmağa başlayır. Nə qədər başqa dəsmallarla bağlasalar da qan dayanmır və Şah dəsmaldan bir qədər kəsərək əvvəlki kimi bağladıqdan sonra qan dayanır. Məhz bu hadisədən sonra İsmayıl çox peşman olur və onun "Xətai" təxəllüsü ilə şeirlər yazdığı deyilir. Aşağıdakı şeiri də bu münasibətlə dediyi nəql olunur:

Derdim, ol dilbər yanında etibarım var mənim,
Yoxladım, etdim yəqin, bətibarəm, doğrusu.
Bir quru candan nölür, qurban edim cananımə,
Ol pəri rüxsardən çox şərmsarəm, doğrusu.
Şah Xətayi seyrə çıxdı, açdı Hürriin qəbrini,
Bar ilahi, əfv qıl kim, tövbəkarəm, doğrusu.

Lakin biz tarixə nəzər salsaq görərik ki, bu hadisə Şah İsmayılın İraqı işğal etdiyi dövrə aiddir (1508-ci il). Amma Şah İsmayıl bu hadisədən bir neçə il əvvəl bu təxəllüslə Dəhnamə poemasını yazmışdır. Məşhur nəzərlərdən biri də budur ki, xətai sözü əbcət hesabı ilə Allahın 1001 adını bildirir və şeirlə də ona işarə edir. Onların fikrincə “xəta” sözü əslində heç bir məna daşımır. Yəni ərəb əlifbasında olan “ط” ilə yox, nöqtəli “ت” ilə yazıldığından konkret ifadə etdiyi bir anlam yoxdur. Bu sözü təşkil edən hərflərin əbcəd hesabı ilə cəmi “1001”-ə bərabərdir ki, bu da Allahın min bir adına işarədir. (24) “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” kimi böyük həcmli əsərlərində isə Allahın, onun Peyğəmbərinin və şüəliyin rəhbəri kimi qəbul etdiyi Həzrət Əlinin (ə) tərifi və vəsfinə ayrıca parçalar həsr etmişdi. Təkcə fars ədəbiyyatının görkəmli şairi Fəridəddin Əttarın “Pəndnamə” əsərindən təsiri ilə yazılmış “Nəsihətnamə” əsərini qərəzsiz təhlil etsək, onun dini şəxsiyyətini rahatlıqla müşahidə edə bilərik. Nəsihətnamə tövhid, nübüvvət, imamət, nəsihət və dua hissəsindən ibarətdir. Əsərin ilk beytlərindən başlayaraq, 72-ci beytə qədər davam edən bu hissədə Allahın birliyindən, onun Cəlal və Cəmal sifətləri, pak və nəhayətsizliyindən, hüdudsuzluğundan, gözlə görünməzliyindən bəhs olunur və Allahın adları çəkilir. Tövhiiddən sonra 75-ci beytdən əsərin nübüvvət adlanan hissəsi başlanır ki, nübüvvətdə peyğəmbərin varlığına inam ifadə olunur:

Cəməli-Mustafayə ver səlavət,
Olasan cümlədən sağu səlamət

İmamət hissəsi 88-104-cü beytləri əhatə edir. Burada 12 imamın adı çəkilir. Onlara inam və sevgi nəsihət edilir:

Həsən-Hüseyni sev candan həmişə,
Zəhi dövlətlü can şahə buluşə.

Sonuncu olaraq əsərin dua hissəsi başlanır ki, bu da 149 ilə 165-cı beytləri əhatə edir. Bu bəhsdə Məhəmməd peyğəmbərin, (s.ə.v.) Həzrəti Əlinin (ə), İmamların (ə), Mənsur Həllacın, eləcə də digər müqəddəs şəxslərin və müqəddəs yerlərin adları çəkilir, duanın qəbul olunması üçün onlar vasitəsilə Allaha (c.c.) yalvarır. Sonuncu dua beytində Kərbəla şahı – İmam Hüseyn (ə) xatirinə günahlarının bağışlanmasını xahiş edir.

Suçum bağışla şahi-Kərbəlayə,
Qamu aşiqlərə şah övliyə
Qəbul et bu duayı, ya ilahi,
Ki, sənsən cümlə aləm padişah.

Həzrət Əlinin (ə) bədii obrazının yaradılmasına isə Şah İsmayılın bütün yaradıcılığı boyu rast gəlmək mümkündür. Həzrət Əli (ə) onun dərin etiqad bəslədiyi məsumlardan biri və Allaha aparan yolun ibtidası idi.

Şah İsmayıl özünün qurduğu dövləti də Həzrət Əli (ə) yolunun davamı kimi qəbul edirdi və əmin idi ki, Həzrət Əli (ə) vasitəsilə Allaha tapınmaq və dünyada haqqın bərqərar edilməsinə yol açmaq mümkündür. Şah İsmayılın əsərlərində Həzrət Əlinin “şah” obrazı yaradılmış və şaha xidməti həyatının mənası kimi təqdim etmişdir.

Həzrət Əli (ə) məzhəb başçısı olmaqdan əlavə, Şah İsmayıl üçün həm də öz əqidəsi uğrunda son nəfəsə kimi mübarizə aparan bir müqəddəs idi. Onun Döldül atı və Zülfüqar qılıncı da Şah İsmayıl üçün mübarizlik simvollarına çevrilərək əsərlərində təkrar-təkrar canlandırılmışdır. Şah İsmayıl “Dəhnamə” əsərində Həzrət Əliyə (ə) olan etiqadını belə təsvir etmiş və İmam Əlini (ə) Allaha geden yol hesab edirdi:

Ol şah ki, məzhəri xudadır
Həqdən kim anı deyir cüdadır
Məqsudi-cəhan cəmi sənsən
Ey gövhəri-pak, sən nədənsən?
Adəm nə bilir həqiqətini
Bilməz çün mələk təriqətini
Gəldi süvəri-vücudə həq sən
Həq səndə zühur, eyni-həqsən
Ey sirri-hidayətü vilayət
Bu bəndənə qıl kərəm inayət...

Həqqin sağ əli sənin əlindir
Allah yolu sənin yolundur.

Bir sözlə, Şah İsmayıl sözün əsl mənasında Həzrət İmam Əli (ə) sevdası ilə alışıb yanan qəlbə sahib idi. Özünü onun qarşısında bir nökr kimi görə və ona şah kimi baxan bir aşiq idi. Məsumlara (ə) olan dərin etiqadını Şah İsmayıl qəzəllərinin birində belə ümumiləşdirmişdir:

Yəqin bil ki, xudayidir Xətayi
Məhəmməd Mustafayidir Xətayi
Səfi nəsl, Cüneydi-Heydər oğlu
Əliyyəl-Mürtəzayidir Xətayi
Həsən eşqinə meydanə gəlibdir
Hüseyni-Kərbəlayidir Xətayi
Əli Zeynəlibad, Baqirü Cəfər Kazım,
Musa Rizayidir Xətayi
Məhəmməd Təqidir, Əli Nəqi həm
Həsən Əsgər liqayidir Xətayi Məhəmməd Mehdiyi-Sahib Zəmanın
Eşgində gədayidir Xətayi...

Şah İsmayıl əmin idi ki, tutduğu təriqət yolu doğru yoldur və bu yolda onun öndəri Əlidir (ə) və öz müridlərinə də tövsiyə edirdi ki, bu yola inamı olmayanlar ona qoşulmasınlar:

Şah Xətayi aydır: - Bu doğru yoldur
Doğru yoldur, bu həm eşq məqamıdır
Əksigə qalmayan pirim Əlidir
Qəlbində şübhəsi olan gəlməsin.

Şah İsmayıl əlində tutduğu qılıncını Həzrət Əlinin (ə) Zülfüqarına bənzədirdi və bu qılıncı öz qələbələrinin rəmzi hesab edirdi. Özünü isə mübarizə meydanında Həzrət Əliyə (ə) bənzədirdi və onun kimi haqq yolunda apardığı mübarizədən dönməyəcəyini bəyan edirdi.

Xətayi ölməgə can verməyib bu meydani-eşq içrə Yezid ollam,
dönərsəm Murtəzanın zülfüqarindən...
...İmam eşqinə çalırım qılıncı
Münafiq qırmağa mərdanə gəldim
Mənəm bunda Xətayi Heydər oğlu

Çün İsmail kimi qurbanə gəldim... ..
Biz imam qullarıyız sadıqanə
Şəhidlik,qazilik nişanımızdır
Yolumuz incədir, incədən-incə
Bu yolda baş verək, ərkanımızdır

Həzrət Əlinin (ə) vilayətinə Şah İsmayıl bütün həyatı ilə bağlı idi və başladığı hərəkətin ilhamverici qüvvəsini də bu vilayətdə görürdü. Ən çətin anlarında Şah İsmayıl ümidini Əmirəl mömininə (ə) bağlayır və onu köməyə çağırırdı.

Ərzə yazdım mən sana, ey şahi-xubanım, mədəd.
Ərzi-halim sən bilürsən, dinü imanım, mədəd.

xxxxxxxxxxxxxx

Bu Xətayi der: – Əzəldən mən imamın quluyam,
Ey imami-həqq Əliyül-Murtəzasindən mədəd.

Bədii əsərləri Şah İsmayılın öz dünyagörüşünü, əqidəsini və inanclarını ətrafındakılara çatdırmaq üçün ən yaxşı ifadə vasitələrindən biri idi və bu vasitədən çox məharətlə istifadə etmişdi. Şah İsmayılın bədii yaradıcılığı son dərəcə zəngin bir bədii-mənəvi xəzinədir və bu xəzinənin bütünlüklə açılması ilə Səfəvi dövlətinin banisi olan şair hökmdarın mənəvi dünyası haqqında daha geniş məlumat əldə etmək mümkün olardı.

- Bəzi şübhələrə cavab:

Bir qrup tədqiqatçılar Şah İsmayılın şeirlərindən çıxış edərək onu özünü Allah hesab etdiyini, yaxud sonuncu imam olduğunu iddia edirlər. Şah İsmayılın bədii əsərlərində və rəsmi dövlət yazışmalarında bu böyük şəxsiyyətin islami dəyərlərə inancının mahiyyətini təhrif edənlərə tutarlı cavab olacaq çoxlu sayda fikirləri öz əksini tapmışdır. Həmin fikirlər isə bir daha onu göstərir ki, Şah İsmayıl islam mühitində hər bir müsəlmanın, təriqət başçısının, imamın və peyğəmbərin məqamını dəqiqliklə bilirdi, bu çərçivədən qətiyyənlə kənara çıxmırdı və bu həqiqəti təkrar-təkrar vurğulayırdı. Şah İsmayılın Şeybani xana yazdığı məktubundakı aşağıdakı bir neçə cümlə, onun islami inanclarının ifadəsidir. Həmin məktub bu cümlələrlə başlayır: “Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Pak və müqəddəsdir o Allah. İmdada yet, ya Əli Əbülmüzəffər. Şah İsmayıl Bahadur xan söylər: Yaxşılıqlar və nemətlərin davamlılığına görə Allaha həmd olsun. İmdada yet, ya Əli! Düşüncə

pəhləvanlarının qüdrəti qarşısında heyran qaldıqları, əql və idrakına görə yüksəkliklərdə uçan qartalların ona aid olan irfan aləminin ən aşağı pilləsinə belə çata bilmədikləri və dəqiq düşünə bilənlərin hikməti qarşısında aciz qaldıqları həmin Allahın adı ilə". (24) Onun bədii yaradıcılığında da Allahı, Onun Peyğəmbərini birmənalı şəkildə təsdiq etməsi haqqında çoxlu nümunələr mövcuddur ki, cüzi bir hissəsinə yuxarıda toxunduq. Xüsusilə, onun aşağıdakı misralarını bəzi tədqiqatçılar Şah İsmayılın öz dini əqidəsindən azmasının təsdiqi kimi təqdim etməyə çalışırlar:

Anamdır Fatimə, atam Əlidir
On iki imamın mən dəx biriyəm (25)

Bu misralarda ifadə olunan fikrilərin hər birini onlara istinad edən tədqiqatçılar Şah İsmayılın dini əqidəsinin təhrifinin təsdiqi kimi qələmə vermişlər. Məsələn, bu beytlə bağlı belə bir fikir ifadə olunur ki, guya Şah İsmayıl özünü aşiq-aşkar Həzrət Əlinin (ə) və Həzrət Fatimənin (s.ə) övladı, həmçinin 12 imamdan biri sayırdı. Əslində isə bu beytlə Şah İsmayıl heç də özünü həmin müqəddəslərdən biri hesab etmirdi, həmin müqəddəslərin varlığını öz varlığına köçürdüyünə və onların əməllərinə sədaqətini nümayiş etdirirdi. On iki imamdan biriyəm deməklə, Şah İsmayıl bu imamların yolunu davam etdirdiyini və bu yolda imamların özləri kimi davamlı olacağını bəyan edirdi. Yəni bu beytlə Şah İsmayıl heç də özünün müqəddəs olmasını deyil, müqəddəslərə bağlılığının bədii obrazını ortaya qoymuşdu.

Şah İsmayıl, nəinki özünü ilahi varlıq saymırdı, əksinə bu cür düşüncələrə qarşı çox kəskin mövqe tuturdu. Onun Məşəşə tayfasına qarşı döyüşü buna nümunə ola bilər. Həvizə ətrafında yerləşən bu tayfanın üzvləri İmam Əlini (ə) Allah kimi qəbul edir və ona sitayiş edirdilər. Şah İsmayıl onları kafir hesab edərək 1508-ci ildə hücum etdi və onları məğlub edərək qalib oldu. Bundan əlavə "Tarixi aləmarayi Şah İsmayıl" əsərinə çəkdiyi miniatürlərdən də görünür ki, Səfəvilərin döyüş bayraqları arasında qızılbaşlıq rəmzi olan qırmızı rəngli üçbucaq formalı bayraqlar da mövcud olmuşdur. Şah İsmayıl Xətayi şeirlərinin birində bayrağ üzərindəki Günəş və Ay rəmzinin daşıdığı mənanı belə açıqlayır:

Xətayi der: rəhm etməzəm yalana,
Özün təslim edər özü gələnə,
Ay Əlidir, Gün Mühəmməd bilənə,
Bax, nəzər eylə də, həməm arif ol

Şah İsmayıl bu ifadə ilə bayraqdakı Ay-Günəş rəmzinə verdiyi dini yozumu önə çəkməklə anti-səfəvi mövqeyində dayanan, Qızılbaş ideologiyasını məqsədli şəkildə təhrif edən, onların Həzrət Əlini (ə.s.) Məhəmməd peyğəmbərdən (s.ə.s.) üstün tutmaları barədə mənasız fikirlərini puça çıxarır. Şah İsmayıl Rəsuli-əkrəmi (s.ə) Günəş, İmam Əlini (ə) isə Ay obrazı ilə təcəssüm etdirməklə, nəinki onları eyniləşdirmir, əksinə İslam Peyğəmbərinin (s.ə) hər bir müqayisədən kənar, daha uca məqamda olduğunu xüsusi vurğulayır.

Hüseyn Bayqaraya göndərdiyi məktubunda da Şah İsmayılın dini inancını təhrif edənlərə tutarlı cavab olacaq fikirləri öz əksini tapmışdır:

“Bağışlayan və mehriban Allahın adı ilə. Aləmlərin Rəbbi olan Allaha həmd olsun! Allahın seçilmiş elçisi Əhmədə (Məhəmməd peyğəmbərə) salam olsun. Ən gözəl aqibət ancaq Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinənlərindir. Məktubun qısa məzmunu və cavabdan əldə edilən nəticə budur ki, “[Ey Məhəmməd] Sən olmasaydın kainatı yaratmazdım” buyuruğuna əsasən yer üzünü abadlaşdırmaq və pak aləmlər yaratmağın səbəbkarı Nuri-Məhəmmədidir. Həqiqət budur ki, bizim pak şəriətin və hidayət imamlarının haqq məzhəbinin qanunlarının icrasından, Mustafa və Murtəzanın parlaq təriqətini yaymaqdan başqa hər hansı bir niyyətimiz yoxdur. Şərqdən Qərbə bütün yer üzünün əgər imamı olmalıdırsa, Əli və onun ailəsi bizim üçün yetərlidir”. (26)

Çox heyif ki, müasir dərslərimizdə Şah İsmayıl barədə təhrifat fikirlər yer almaqdadır. Onu ya türk dilini rəsmi dövlət dilinə çevirən xadim, ya da ki, güclü qılınc vuran sərkərdə kimi məktəblilərə təqdim edirlər. Halbuki Şah İsmayıl bir ideoloji məktəbdir! O, millətçilikdən uzaq, Əhli-beyt (ə) aşiqi olmuş bir şəxsiyyətdir. O, yalnız qalib sərkərdə deyildi, O həm də eşq dolu qəlbə sahib bir şair idi. Qərbdə isə çalışırlar ki, bir nəfər tapıb onu ideoloq etsinlər. Amma biz Şah İsmayılı səthi araşdırmaqla məşğuluq. Maraqlıdır ki, ölkəmizdə ziyalı adı ilə Şah İsmayılın uğurlarına kölgə salmaq, onu ləkələmək istəyənlər də var. Onu məzhəbçilikdə günahlandırmaqla, sanki, yarışa giriblər.

Təəssüf ki, bəzən belələrinə inanan adi insanlar da olur. Əlbəttə, bu, tarixi bilməməkdən irəli gəlir. Qərəzli tarixçilər vurğulayır ki, Şah İsmayıl, guya qurduğu Səfəvi dövlətində sünni məzhəbinə qarşı repressiya edib. Bu cür

qərəzli tarixçilər Sultan Səlimin etdiklərinə haqq qazandırmaq üçün uydurma və əsası olmayan iddianı irəli sürürürlər. Məsələn, Çaldıran döyüşünə hazırlıq çərçivəsində Sultan Səlimin Anadoluda 40 min şiə məzhəbinə mənsub olanları Səfəvi dövlətinə meyillilik ittihamı ilə qətlə yetirilməsinə toxunmurlar. Belə bir qətliamın onlar tərəfindən pərdələnməsinə cəhd göstərilməsi, həmin tarixçilərin obyektivliyini şübhə altına qoyur. Bəzilərinin nəzərində bu qətliam adi bir “təmizləmə” aktı idi. (27) Osmanlı ərazisində bir tək çocuğun belə öldürülmədiyini iddia edən bir müəllif isə 7 yaşından 70 yaşına qədər olan şiələri əhatə edən bu qətliamın doğru olmadığını və bu qırğınların heç bir mənbə ilə təsdiqlənmədiyini iddia edirdi. Onun yazdığına görə, “40 min qızılbaşın qətl edilməsi ilə ilgili heç bir bəlgə mövcud deyil”. (28) Halbuki Şah İsmayıl tarixinin ciddi tədqiqatçılarından biri olan M.Parsadust isə həm Osmanlı, həm də qərb mənbələrinə istinad edərək sübut edir ki, 40 min nəfərdən artıq şiə məzhəb mənsubluğuna görə qətliam olunmuşdur. Onun əsaslandığı mənbədə deyilirdi ki, “Üləmaların fitvasından sonra ona (şiə məzhəbi nəzərdə tutulur) etiqadı olan 40 mindən artıq insan qətliam edildi və onların arvadları, yetişməmiş oğlanları və qızları qoşun arasında bölüşdürüldü”. (29) Başqa bir mənbəyə də istinad edən M.Parsadust yazırdı ki, Sultan Səlim yalnız Anadolu şiələrinin qətliam edilməsi ilə kifayətlənmədi. Onun göstərişi əsasında Anadolu şiələrinin alnına dağ basıldı ki, onlar başqalarının içərisində seçilsinlər və bu cəza eyni zamanda başqalarına da dərs olsun. Amma bu tarixləri görməzdən gələn tarixçilərə istinad edən bir qurp şəxslər Şah İsmayılı sünniləri məhv edən, yaxud onlara qarşı repressiya həyata keçirən biri kimi qələmə verirlər. Ən acınacaqlı olan hissə isə budur ki, bizim "tarixçilər" məhz ifrat millətçi olan Osmanlı tarixçilərinə istinad edərək Şah İsmayıla qarşı əks təbliğat aparırlar. Şah İsmayıl hərəkətində şiəliyin yalnız sünniliyə qarşı məzhəb davası kimi başa düşülməsi mütləq şəkildə doğru olmayan elmi-tarixi, siyasi və ideoloji qənaətlərə yol açır. Şah İsmayılın sünnilərə qarşı dözümsüz və qeyri-tolerant olması haqqında fikirlərin ortaya çıxması da, əslində, belə bir mövqenin nəticəsidir. Şah İsmayıl dönməsində bəzi sünnilərə qarşı müəyyən dözümsüzlük göstərilməsi, heç də siyasi müxalifətə qarşı mübarizə məzmunundan kənar tutulmamalıdır. Belə bir reallığı diqqətdən kənara qoymaq olmaz ki, qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən biri sünni məzhəbinin kütləvi şəkildə məhv edilərək aradan qaldırılması deyildi, əksinə yeni siyasi hakimiyyət üçün ictimai bazanın yaradılması idi. Amma sünnilərin yalnız məzhəb mənsubluğuna görə qətliam edilməsi iddiası obyektivlikdən kənardır. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, istər Şah İsmayılın dövründə, istərsə də ondan sonrakı illərdə Səfəvi səltənəti ərazisində xeyli sayda sünni məzhəbinə mənsub insanlar yaşayırdılar. Bundan başqa, Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan şiə

əhalinin yalnız bir gün içərisində, Şah İsmayılın qılıncının zərbini gördükdən sonra bu məzhəbi qəbul etdiklərini düşünmək də doğru deyildir, əksinə mahal və qeyri-mümkün olan bir iddiadır.

Şah İsmayıl təəssübkeş olmayan etiqad adamı idi. Əgər Şah İsmayıl sünni təriqətində olanları repressiya edirdisə, niyə Sultan Səlim tərəfindən Təbriz sakinləri qətlə edildikdən sonra da O, sünni Osmanlı əsirlərini qətlini və ya incidilməsini lazım bilmədi? Belə bir mehribanlıq isə (beş əsr əvvəl əxlaq qaydaları heç də bugünkü kimi deyildi) Şah İsmayılın şərəfli işi sayılmalıdır. Şah İsmayıl müharibələr zamanı o dövrün ənənələrinin əksinə olaraq, məğlub olan düşmənin xanımına və övladlarına rəhm edirdi, həmçinin onların qətl edilməsi və ya əsir götürülməsi haqqında düşünmürdü. Ən bariz nümunələrdən biri isə sünni məzhəbində olan Özbək xanı Şeybək xanın qətlindən sonra onun xanımlarını və övladlarını incitmədi, əksinə onları azad buraxdı ki, hara istəsələr getsinlər və nə istəsələr etsinlər. Şah İsmayıl sünni məzhəbli ana babası Ağqoyunlu Həsən padşahla həmişə qürur duyar və özünü onun legal varisi olduğunu göstərirdi. Bu haqda çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür, lakin biz yazının uzun olmaması üçün bu miqdarla kifayətlənirik.

Digər bir şübhə isə Azərbaycan və İran ərazisində şiəliyin Şah İsmayılın dövründə yaranması, Şah İsmayıl dövrünə qədər burada şiə məzhəbi olmaması, sünni əhalinin zor gücünə şiələşdirilməsi və nəticədə şiəçiliyin bu ərazidə yayılması iddiasıdır. Bu iddia kökündən yanlışdır. Səfəvi dövrünün araşdırmaçıları bildirir ki, Təbrizdə şiəliyin rəsmi din elan edilməsindən öncə də burada şiə əhalinin yaşadığını görmək olur və şiələrin Təbriz əhalisinin 1/3-ni təşkil etdiyi faktlarına rast gəlinir. Rəsmi dövlət dini şiəçilik olduqdan sonra şiə əhalinin şükür etməsi və sevinməsi qeyd olunur. Şah İsmayıldan neçə yüz il qabaq bu ərazilərdə şiə məzhəbinin davamçılarının çoxluq təşkil etdiyini bizə göstərən digər dəlil isə 9-cu əsrdən İmam Museyi-Kazimin (ə) övladlarının bu ərazilərə gəlişidir. Əhli-beyt (ə) düşmənləri olan abbasilərin əlindən o pak insanlar bu torpaqlara pənah gətirmişlər. Müqəddəs Məşhəd şəhəri, İran torpaqlarında olan bir çox imamzadələr, həmçinin Bakıdakı Bibiheybət, Rəhimə xanım və sair imamzadə kimi ehtiram göstərilən məkanlar danışan tarix və isbata ehtiyacı olmayan sübutdur.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. İsgəndər bəy Münşi məhşur " Tarix-i aləmə-yi Abbasi"

2. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 685
3. Ağacəri S.H. Müqəddəmə-i bər münasibət-e din və dövlət dər İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1388, s.62
4. Mehman Süleymanov "Şah İsmayıl Səfivi" Bakı 2018, s 368
5. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.58
6. Tehrani Şəfəq Ə. Əmiran-e dərbar. Şərh-e hal-e xanədan-e sil-e sepur. Tehran, 1385, s.111
7. Qodyani A. Tarix-e fərhəng və təməddon dər İran dər əsr-e Səfəviyyə. Tehran, 1384, s. 124
8. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231
9. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s. 231 Seyvori R. Təhqiqati dər tarix-e İran-e əsr-e Səfəvi. Tehran, 1391, s. 118
10. <http://www.nation.az/index.php/milli-duesuenec/item/349-saefaevi-doevlaetindae-din-vae-ulaeman-n-rolu>
11. Aləmara (Sahib), s.92,162,343,480; Aləmara (Şükri), s.124,290-291,427.
12. Mücirşeybani. Təşkil-e şahənşahi-ye Səfəviyyə. Tehran, 1346, s. 89
13. Məhəmməd Yusif İsfahani. Xolde bərin. Tehran, 1372, s. 234
14. Abbaslı M. Şah İsmayıl Xətayinin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981, s.36
15. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s. 162, 365, 391
16. Hacı Soltan Əlizadə
17. Aləmara (Sahib), s.348; Aləmara (Şükri), s.291-292.
18. Aləmara-yi Şah İsmayıl. Tehran, 1384, s.44
19. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlərin toplusu. Bakı, 2014, s. 47-48
20. Aləmara-yi Səfəvi. Tehran, 1350, s. 291-292
21. Zühur-i dövlət-i Səfəviyan, v.67b
22. Yusifcəmalı M. Zəndeqani-ye Şah İsmayıl ba negərəş-e cesmi, ruhi, zövqi, əxlaqi, məzhəbi və rəvabet-e u ba dovəl-e xareci. Tehran, 1376, s. 53-54
23. Tarixi -Aləmara-şah İsmayıl s.291
24. Soltan Əlizadə "Şah İsmayıl Xətai"
25. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 456 Məhəmmədnejad H. Osmanlı-Safevi ilişkileri (1501-1576). Doktora tezi. Ankara, 2015, s. 382
26. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı, 2014, s.32-40

27. Xünci Ə.H. Tarix-e Şah İsmayıl Səfəvi. Ərməğan avəran-e təşəyyo. S. 77 http://www.aqeedeh.com/book_files/pdf/fa/tarikh-shah-esmaeil-safavy-PDF.pdf

28. Gəncalp G. Səfəvilər. Bakı, 2012, s.201

29. Mənuçehr Parsadust. Şah İsmayıl əvvəl. Tehran, 1375, s. 398

Abbasqulu ağa Bakıxanov haqqında:

Azərbaycan xalqının ictimai, mədəni və fikri inkişafı tarixində görkəmli yer tutan böyük simalardan biri Abbasqulu ağa Bakıxanovdur. O, öz dövrünün tanınmış alimi, mütəfəkkiri, istedadlı şairi və Azərbaycan maarifçiliyinin əsas nümayəndəsi idi. Bakıxanov 1794-cü ildə Bakının Əmircan kəndində anadan olmuşdu. O, Bakı xanlarının nəslindən idi. Atası II Mirzə Məhəmməd xan hakimiyyət uğrunda baş verən feodal ara müharibələrində məğlub olub ailəsi ilə birlikdə Qubaya köçmüşdü. A.Bakıxanov Qubada ilk təhsilini fars dilində almışdı. O, tez bir zamanda fars və ərəb dillərini mənimsəmiş və bu dildə çoxlu kitablar müəllif olmuşdur. Bunun nəticəsi idi ki, Qafqazın o zaman baş hakimi olmuş general Yermalov onu Tiflisə dəvət edərək şərq dillərinin mürəccimi vəzifəsinə təyin etmişdi.

Tiflisdə rus şairləri və onların şeirləri ilə tanış olan Bakıxanov, öz şeirlərini də onlara təqdim etmişdi. 1833 və 1834-cü illərdə Varşavada və Peterburqda yaşamış Bakıxanov rus şairi A.S.Puşkinin ailəsi ilə tanış olmuşdu. Hələ sağ ikən elm adamlarını özünə cəlb etmişdi. Təsədüfi deyildir ki, alman şairi Fridrix Bondenştet "Şərqdə Min Gün" əsərində Mirzə Şəfi ilə Abbasqulu ağadan bəhs etmiş və onların bir neçə şeirini alman dilinə tərcümə etmişdir. "Tatar nəğmələri"-i şeirinin rus dilinə tərcümə edilməsi ona böyük şöhrət gətirmişdi.

Bir jurnalist kimi O, "Tiflisskiye vedomosti", "Zakavkazskiy vestnik" və "Kavkaz" qəzetlərinin fəaliyyətində iştirak etmişdir.

Abbasqulu ağa Bakıxanov rus qoşunlarında olarkən böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş və dəfələrlə orden və fərmanlarla təltif olunmuşdur. Polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlmişdir.

Firudin bəy Köçərli Abbasqulu ağa Bakıxanovun hərbidən uzaqlaşması haqqında qeyd edərək yazırdı ki, O, dünya həyatını puç, mənasız görüb vəzifəsindən uzaqlaşdı və axirəti üçün azuqə yığmağa başladı. Abbasqulu ağa

Bakıxanov həcc ziyarətinə getmiş və oradakı "Vadiyi-Fatimə" adlı yerdə (miladi 1847) vəfat edib, elə həmin yerdə də dəfn olunmuşdur. F.Köçərli Bakıxanovun həcc ziyarətinə getməsi ilə bağlı maraqlı bir əhvalat da nəql edərək yazır: "O, oraya məhşur Quba qazisi Hacı Molla Abdulla ilə birgə gedib və belə rəvayət olunur ki, Həcc əməllərini yerinə yetirdikdən sonra Abbasqulu ağa Allahdan bir nişanə istəyib. Hacı Molla Abdullah bu nişanənin nə olduğunu soruşduqda - "burada ölmək" olduğunu deyib. Təəssüf ki, bu məqamları görməzdən gələn bəzi qərəzli tarixçilər onu Avropaya səfərindən sonra sanki dini əqidəsindən uzaqlaşmış kimi qələmə verməyə çalışmışdılar. Halbuki, biz bu ensiklopedik şəxsiyyətin həyatını və yazdığı əsərləri diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, həmin tarixçilərin nə qədər qərəzli olduğunu görə bilərik.

Abbasqulu ağa Bakıxanov klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bədii yaradıcılığına gənc yaşlarında başlamışdı. Bədii əsərləri arasında "Riyazül-Qüds", "Mişkatül-ənvar" adlı poeması və "Qüdsi" təxəllüsü ilə yazdığı qəsidə, qitə, qəzəl, rübai, məsnəviləri, avtobioqrafik şeirləri, mənzum hekayələri, təmsilləri öz əksini tapmışdır. Onun poetik istedadının formalaşmasında və inkişafında klassik Şərq ədəbiyyatının Xaqani, Nizami, Sədi, Hafiz, Rumi, Füzuli kimi böyük nümayəndələrin mühüm rolu olmuşdur. Abbasqulu ağa Bakıxanov öz əsərlərini "Qüdsi" təxəllüsü ilə yazmışdı. F. Köçərli qeyd edir ki, O, özü haqq pərəst, pak olduğu üçün "Qüds" ləqəbini götürmüşdür. O, Qubada dostu Molla Abdullah qazi ilə birlikdə ürəfa məclisi təşkil etmişdi. Burada onun dost və tanışları gəlib ruhani söhbətlər edirdilər. O, özü əqidəcə şiə idi. Əsərlərinə diqqət etsək görərik ki, şairin Əhli beytə (ə) xüsusi bağlılığı olub. Aşağıdakı məsnəviyyəyə diqqət edək:

Ney, xəta şod, mən kocavo aşeqi,
Eşq bərtər kare-hər nalayeqi.
Eşqbazi nist kare-hiç kəs,
Minəyayəd kare-şahin əz mægəs.
Aşeqi kare-Hoseyne-təşisəst,
Ku həmi təşne bezəxme-dəşneəst.
Zəxme-tiğə xəncəro tiro kəman
Bər şəhe-din mizədənd an kafəran.
U həmi miqoft ba suze-cegər,
Zende şod canəm, bezən zəxme-degər.
Mər mərə, ey kaş, səd can mişodi,
Ta həme isare-canan mişodi.
Ey dəriğa, canəm əz yek biş nist,

Tohfeye-zin biş dər dərviş nist.

Tərcümə

Yox, səhv oldu, mən hara, aşiqlik hara?
Eşq hər nalayiqin işindən yüksəkdir,
Eşqbazlıq hər oğulun işi deyil.
Qartalın işi milçəyin əlindən gəlməz
Aşiqlik susuz Hüseynin işidir,
O, xəncər yarası üçün susuzdur.
O kafirlər din padşahına--
Nizə, qılınç və ox yarası vurduqca,
O, cigər yanğısı ilə deyirdi:
"Dirildim, başqa yara vur!"
Kaş ki, mənim yüz canım olaydı,
Hamısı canana fəda olaydı.
Əfsus, canım bir dənədən artıq deyil,
Dərvişin bundan artıq töhfəsi yoxdur.

Qüdsinin bu məsnəvisi onun mənəvi ustadı olan Cəlaləddin Ruminin məsnəvilərinə bənzəyir. İlahi məhəbbəti və həqiqi eşqi tərənnüm edir. Özünə xitabən belə deyir: "Mən hara, eşq hara? Eşq mənim kimi gədələrdən uzaqdır. Aşiq olmaq halı məhz Kərbəla şəhidi, dodaqları susuzluqdan parçalanmış İmam Hüseynin (ə) işidir ki, ona eşq yolunda, din və həqqaniyyət uğrunda nə qədər xəncər, ox və nizə vururdularsa, yenə də O, ürəkyanğısı ilə deyirdi: Vurun! Sizin zəxminizdən canım zində olur. Kaş yüz canım ola idi ki, canan yolunda onları fəda edəydim."

Onu da bildirmək istəyirik ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovun qızı da şairə idi və şeirlərindən birində özünü Zəhra kənizi adlandıraraq belə yazırdı:

Tuğra xanımam, aləm ara çünki əzizəm,
Abasqulu ağa qızı, Zəhrayə kənizəm.

Yazıçının bədii nəsrinə iki əsəri – "Riyazül-Qüds" və "Kitabi-Əsgəriyyə" əsərləri daxildir. Abbasqulu ağa Bakıxanovun əlimizə gəlib çatan ilk əsəri "Riyazül-Qüds" əsəridir. Bu əsərini hicri-qəməri 1296-cı ildə (miladi 1820) yazmışdır. Əsər tam dini səciyyə daşıyır. Abbasqulu ağa Bakıxanov bu əsərində özünün dini dünya görüşünü və əqidəsini tam açıqlığı ilə bəyan edir. Çox

təəssüflər olsun ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu məsələ haqqında son illərə kimi həm açıq-aşkar bir boşluq özünü göstərmiş, həm də dövrün məlum qadağa və əngəlləri üzündən müəyyən dərəcədə birtərəfliyə yol verilmişdir. Belə ki, ayrı-ayrı klassik şair və yazıçıların bəzi əsərləri, xüsusilə də dini mövzuda qələmə aldıkları kitabları dövrün ideoloji baxışları üzündən diqqətdən kənarda qalmışdı. Daha doğrusu, nə araşdırılmış, nə də nəşr edilmişdi. Dahi söz ustadı Məhəmməd Füzulinin qüdrətli qələmindən çıxmış imam Hüseynin (ə) Kərbəla faciəsinə həsr olunmuş "Hədiqətüs-Süeda" əsərini buna nümunə olaraq göstərə bilərik. Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Riyazül-qüds" (Cənnət bağları) əsərinə də indiyədək bu mövqedən yanaşılmış və o məhz sırf dini məzmun daşdığına tədqiq edilməmişdir. A.Bakıxanov "Riyazül-qüds" üçün başlıca qaynaq olaraq Əhli-beyt (ə) məktəbinin dəyərli alimi Əllamə Məclisinin fars dilində yazdığı "Cəlaül-Üyun" kitabını seçmişdi. Əsər əsasən nəşrlə qələmə alınmışdır. Əsərdə ərəb, fars və türk dilində yazılmış parçalara yer verilmişdir. "Riyazül-qüds" Yaxın və Orta Şərq xalqlarının dini inancı olan və bədii ədəbiyyatda geniş yayılmış Kərbəla faciəsi mövzusunda qələmə alınmışdır. «Riyazül-qüds» də XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan ən uğurlu məqtəl kitablarından biri hesab edilə bilər. A.Bakıxanovun «Riyazül-qüds» əsəri dini məzmun daşdığına görə indiyədək, demək olar ki, öyrənilməmiş və ona lazımı qiymət verilməmişdir. "Riyazül-Qüds" şəhidlik mövzusunda qələmə alınmış bir əsərdir, əsasən, İmam Hüseynin (ə) Kərbəlada şəhidlik zirvəsinə çatmasına həsr olunmuşdur. Bu mövzuda qələmə alınan digər məqtəl kitabları kimi, "Riyazül-Qüds" əsərində əsas mövzu - Kərbəla müsibəti ilə yanaşı, Məhəmməd peyğəmbər (s), həzrət Fatimə (ə), imam Əli (ə), imam Həsəndən (ə) və digər imamlardan da bəhs olunur. Kitabın ilk babı Məhəmməd peyğəmbərin (s) həyatı haqqındadır. Əsərdəki sonuncu bab istisna olmaqla (bu bab yeganə bölümdür ki, onun tərkibində heç bir fəsil yoxdur) burada peyğəmbərin (s) vəfatı ilə bağlı epizodlardan, yəni o həzrətin yaxın adamları ilə vidalaşması, Zülfəqar adı ilə tanınan məşhur qılıncını və Döldül adlı atını həzrət Əliyə (ə) bağışlamasından və ya vəsiyyətlərindən danışılır.

Riyazül-Qüds əsərinin bu fəslindəki ən təsirli səhnələrdən biri İmamın (ə) qardaşı - dəstənin ələmdarı (bayraqdarı) Abbas bin Əlinin və imamın böyük oğlu Əli Əkbərin igidliyi və şəhadətindən bəhs edilən hissələrdir. Kitabın sonrakı bablarında digər imamların həyatı və vəfatları (eləcə də şəhadətləri) ilə bağlı hadisələrdən bəhs edilir. Sonuncu bab istisna olmaqla, bu bablar da bir neçə fəslə bölünür. Maraqlıdır ki, imam Əli ibn Musa Rza (ə) haqqında olan onuncu bab əvvəlki bablardan həcmnin nisbətən böyüklüyünə görə fərqlənir və dörd fəslə bölünür. Görünür ki, A. Bakıxanov İmam Rzaya (ə) böyük

məhəbbət bəsləyib. "Riyazül-Qüdsdəki" bütün bablar ərəbcə xütbə ilə başlanır, ardınca farsca bir şeir parçası verilir, sonra isə bilavasitə mövzudan danışılır. Beləliklə, «Riyazül-Qüds» haqqındakı deyilənlər A.Bakıxanovun bu əsərini XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan məqtəl kitabının ən uğurlu və klassik nümunələrindən biri kimi dəyərləndirməyə əsas verir. "Riyazül-Qüds" bütövlükdə tərcümə səciyyəsi daşısa da, əsər klassik məqtəl kitabının bütün tələblərinə cavab verir və onun başlıca xüsusiyyətlərini daşıyır. A.Bakıxanov "Riyazül-Qüdsü" qələmə alarkən Məhəmməd Bağır Məclisinin (Əllamə Məclisi) "Cəlaül-Üyun" əsərini başlıca qaynaq kimi seçsə də, digər məqtəl kitablarından da, xüsusilə də dahi sələfi M.Füzulinin "Hədiqətüs-Süəda" əsərindən uğurla və yaradıcılıqla bəhrələnərək dəyərli bir məqtəl nümunəsi ortaya qoymağa müvəffəq olmuşdur. Əsər Allaha həmd səna ilə başlayır, daha sonra peyğəmbəri mədh edib salavat göndərir və Kərbəla hadisəsinin dünyada heç bir müsibətə bənzəmədiyini qeyd edir. Kitabdan götürülmüş bir neçə nəzm parçasına diqqət edək. Aşağıda verilən şeir nümunəsi imam Zeynül-Abidin (ə) dilindəndir:

Bülbül necə gülzar ətəgindən əlin üzməz,
Şivən dili-bimar ətəgindən əlin üzməz.
Qanilə boyar səfheyi-rüxsarımı gül-gül,
Dil didəyi-xunbar ətəgindən əlin üzməz.

İmamın Hüseyin (ə) qızı xanım Səkinənin dilindən belə yazır:

Yetim olan kəsə, əlbəttə, qəmgüsar olmaz,
Zəlili-ələm olur, izzü etibar olmaz.
Bəlalər içrə qalır dərbədə, dəmi keçməz
Ki, bağı qanə dönüb didə əşkbar olmaz.

Digər bir parçaya nəzər salaq:

Hər dəm gəlib fəğanə dili-zarım, ağlaram,
Soldu xəzani-zülm ilə gülzarım, ağlaram.
Hər məclisi-əzadə məni-zari-binəva,
Ta var dilimdə qüvvəti-göftar, ağlaram.
Bəzmi-vüsaldən məni saldı fərağə çərx,
Qaldı qiyami-məhşərə dildarım, ağlaram.
Əhli-Vətən tapılmadı ta dəfnim eyləsin,
Qaldı Fəratın üstə Ələmdarım, ağlaram.

"Riyazül -Qüds" əsərində A.Bakıxanov öz şairlik məharətindən istifadə edərək yüksək sənətkarlıq nümunəsi yaratmışdır. İmam Rzanın (ə) şəhadətinə həsr olunmuş beytlərə nəzər edək:

...Sirişk tökməz əgər aftab sübhü məsa,
Üfük kənarı şəfəqdən nolub ki, gülgündür?
Kimün müsibətidir kim, büsati-gülşəndə
Bənövşə qarə geyüb, qönçə bağı pürxundur?
Bu qəmdə lalə giribanə çaklər salmış,
Sürudi-naləvü bülbül dəmadəm əfzundur.

Şair öz-özünə sual verir: Əgər günəş gecə-gündüz qanlı göz yaşları tökmürsə, onda nəyə görə üfüğün kənarı gül rəngindədir - qırmızıdır? Gül bağında bənövşənin qara geyməsi, qönçə bağrının qanla dolması kimin müsibətinə görədir? Bu münasibətlə lalənin yaxasını yırtması, bülbülün qəmli oxuması təsvir olunur. Onu da qeyd edək ki, "Riyazul-Qüds" əsərinin nəsir ilə verilən hissəsində ərəb-fars sözləri üstünlük təşkil etsə də əsərin dili nisbətən sadədir. Xüsusən də, Kərbəla faicəsinin təsvirinin canlılığı və asan dildə olması ilə seçilir. Aşağıdakı nümunəyə diqqət edək:

«Pəs mütəvəccih-i imam Zeynəlabidin olub sordı kim, bu kimdir? Dedilər: - Əli ibn əl-Hüseynidir. Dedi: - Bən eşitdüm Əli ibn əl-Hüseyni Allah öldürdi. Həzrət buyurdi: - Əli adlı qardaşım var idi, xəlv onı cövr və sitəm ilə şəhid etdilər. İbn Ziyad dedi: - Bəli, Həqq-təala onu həlak edübdür. Həzrət buyurdi: - Cumlənin ruhi onun əmri ilə qəbz olunur. Ol kafəri-bədbəxt və sitəmgərildilsəxt dedi: - Sən bənim cavabıma cür'ət edərsən? Aparuniz bunu həlak edüniz. Cənabi-Zeynəb bu sözi eşidəndə rüşeyi-səbr dəsti-tabından gedüb, yüz izzətlə ayağa durub ol cənabə yapışdı, dedi: - Vallah, bu şahzadədən əl götürməzəm. Əgər bunun qətlini iradə edərsən, bəni dəxi həlak et."

Sonda onu qeyd edək ki, bəziləri iddia edir ki, bu əsərin yazılma səbəbi məhz dövrün tələbi, yaxud da ruhani cəmiyyətin sifarişi olub. Lakin əsərin dibi adlanan hissəsində Allaha həmd sənadan, Peyğəmbərə və məsum övladlarına salavat göndərdikdən sonra şair qeyd edir ki, bu kitabı yazma səbəbi məlum faciəyə aid kitabların xalq tərəfindən anlaşılmaması və bu kitabların ləzzətindən ayrı düşdüynə görədir. Daha sonra bu kitabın xalqa faydalı olacağını və özünün də axirəti üçün əbədi sərvəti olacağını qeyd edir. Sonra isə kitabı yazmaqda Allahdan kömək istəyir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun "Kitabi-Əsgəriyyə" əsəri isə bədii nəşrin inkişaf tarixində önəmli bir mərhələni təşkil edən, XIX əsrdə yazılan ilk hekayələrdən biridir.

"Kitabi-Əsgəriyyə" hekayəsinin öyrənilməsi məsələlərinə XX əsrin 50-ci illərindən sonra başlandığını görürük. Lakin əsərin kəsb etdiyi məna, dini məzmununa görə sərt rejimin diqtəsi altında tədqiqatçıların araşdırmasından kənarda qalmışdı. Hekayə Allaha həmd sənə, Quran ayəsi, Peyğəmbər və Əhli beytinə salavatla başlanır və Peyğəmbərin şərinə deyilən sözlərlə bitir. A.Bakıxanov bu əsərində "Riyazül-Qüdsdəki" parçalardan istifadə etmişdir. Məsələn, kitabın baş qəhrəmanı olan Əsgərin müəlliminin dilindən xanım Səkinəyə aid olan nəzm parçası verilir. Əsərdə Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin təsiri açıq aşkar hiss olunur. Əsərdə dövrün cahillikləri və yersiz xurafatları tənqid olunmuşdur.

"Mişkatül-ənvar" məsnəvisi insan və cəmiyyətə, dövlətin idarə olunmasına, hökmdar və xalq münasibətlərinə həsr olunmuşdur. Forma və məzmun baxımından Nizaminin "Sirlər xəzinəsini" xatırladır. Əsərdə bir sıra təmsil və mənzum hekayələr də vardır ki, onların bir qisminə nəsihətamiz fikirlər söylənilir, ikinci qisminə isə mövcud həyatdakı ictimai eyiblər və mütləqiyyət zülmü tənqid olunur.

"Miratül-Cəmal" avtobioqrafik məzmun daşıyır. Burada şairin Polşada, xüsusilə Varşavada keçirdiyi həyat, iştirak etdiyi məclislər və vətəninə olan məhəbbəti tərənnüm olunur, həmçinin şərq və qərbi müqayisə edir.

Təmsilləri:

"Tülkü və qoyun", "Qurd və ilbiz", "Yersiz iftixar" kimi təmsillərin müəllifidir. A.Krılovun "Eşşək və bülbül" təmsilini tərcümə etmişdir. F.Köçərli qeyd edir ki, Krılovun "Eşşək və bülbül" təmsilini çoxları tərcümə edib, amma sadə dilinə görə A.Bakıxanovun tərcüməsi xüsusilə seçilir.

Abbasqulu ağa Bakıxanovun elmi əsərləri:

Abbasqulu ağa Bakıxanov Azərbaycan elmi tarixində mühüm rolu olan böyük alimdir. "Qanuni-Qüdsi", "Əsrarül-mələkut", "Təhziübül-Əxlaq", "Eynül-mizan", "Gülüstani-İrəm" kimi əsərləri ilə böyük şöhrət qazanmışdır.

Fars dilinin qrammatikasına aid yazılmış "Краткая грамматика персидского языка" (Fars dilinin qısa qrammatikası) əsərin müəllifi də odur. 1933-cü ildə fars dilində olan bu kitabın əslı və orıjınalı Təbrızdə ,1841-ci ildə Tıflısdə nəşr olunmuşdur və 97 səhıfədir. Əsər fars dilındən rus dilinə müəllifin özü tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Kitab “Hərflər”, “Kəlmələr” və “Cümlə” adlanan üç fəsildən ibarətdir. Birinci hissədə fars dilındə olan 32 hərflər və onların yazılışı, tələffüzü, ifadə etdiyi səslər haqqında məlumat verilir. Əsərin ikinci fəsliində nitq hissələrinin bölgüsü, üçüncü fəsliində isə cümlə quruluşu və fars dilındə işlənen ərəb sözlərinin izahı verilmişdir. Kitab fars dilının qrammatikasını öyrənmək istəyənlər üçün dəyərli mənbədir. Əsər əsasən məktəblilər üçün dərslik vəsaiti kimi yazılmışdır və yaddaşda yaxşı qalması üçün nəzm parçalarından istifadə edilmişdir. "Qanuni-Qüdsü" Çar hökuməti tərəfindən yüksək dəyərləndirilmiş və mükafata layiq görülmüşdü. Hətta o qədər mükəmməl dərslik idi ki, rus gimnaziyalarında bir dərslik kimi istifadə edilirdi. Azərbaycan dilçi alimlərindən olan Dəmirçizadə bu əsərinə görə Bakıxanovu Azərbaycanın birinci dilçisi hesab edirdi. "Gülüstanı-İrəm" – Abbasqulu ağa Bakıxanovun Şirvan və Dağıstanda yaşayan tayfa və xalqların tarixinə həsr etdiyi əsərdir. “Gülüstanı-İrəm” qədər Azərbaycan tarixinə aid yazılmış ümumi bir tarix əsərinə rast gəlinmir.

A.Bakıxanov bu sahədə ilkin olaraq Azərbaycan tarixinə aid olan materialları toplamış, onları müəyyən bir sistemə salmış və təsviri yolla “Gülüstanı-İrəm” əsərini yaratmışdır. “Gülüstanı-İrəm” əsərində A.Bakıxanov Azərbaycan xalqının, xüsusilə Şirvan və Dağıstanda yaşayan tayfa və xalqların tarixini qədim dövrlərdən başlayaraq, 1813-cü il “Gülüstan müqaviləsinə” qədər təsvir edir. Abbasqulu ağa Bakıxanov 1841-ci ildə farsca yazdığı bu əsəri ilə Azərbaycan tarixşünaslığının əsasını qoymuşdur. Əsər olduqca qiymətli əsərlərdəndir. Bakıxanov bu əsəri ciddi tədqiqatların nəticəsi olaraq yazmışdı. Əsər müqəddimə ilə başlayır. Müəllif yığcam, amma çox dolğun məlumat verir. Tarix elminə tərif verilir və qeyd edir ki, "Bu elm (tarix) insanı gözəl əxlaqlı və bilikli edir, ona dolanacaq və yaşayış işlərini öyrədir. Tarix elə bir danışmayan natiqdır ki, sələflərin vəsiyyətlərini bütün təfəsilat və tərifləri ilə xələflərə bildirir, ehtiyac və rifah səbəblərini, tərəqqi və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə törəyə bilən əhvalatı keçmişin libasında insanların ibrət nəzərinə çatdırır.” Müəllif Şirvan və Dağıstan xalqlarının tarixini mühüm siyasi tarixi hadisələrə görə 5 dövrə ayırmış və buna əsasən əsərini 5 fəslə bölmüşdür:

1. İslam dini və ilk islam dövlətinin zühurundan ərəb qoşunlarının bölgəyə gəlməsinə qədər Şirvan və Dağıstan ölkələrində baş verən qədim hadisələr.

2. Ərəb ordusunun Azərbaycana gəlməsindən başlayaraq monqolların istilasına qədər olan dövr.

3. Moğol istilasından Səfəvilərin meydana çıxmasına qədər və Şirvanşahlar sülaləsinin səltənəti dövrü.

4. Səfəvilər dövlətinin zühurundan Nadir şahın vəfatına qədər olan dövr. "Gülüstani-İrəm" əsərinin 5-ci və son fəslə 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən 1813-cü ildə Rusiya və Qacarlar arasında bağlanmış Gülüstən müqaviləsinə qədər olan 60 ildən artıq bir dövrü əhatə edir.

Müqəddimədə Azərbaycanın və Dağıstanın qısa coğrafi təsviri, dili və dinləri haqqında qədim yunan, ərəb və rus mənbələrinə istinad edilərək bu ölkələrin xalqlarının mənşəyi, dili və dinləri haqqında maraqlı məlumatlar verilir. Əsərlə tanış olanlar bu hissəni əsərin ən qiymətli cəhətlərindən biri hesab edirlər. Məsələn, müəllif Şirvan, Bakı və Salyanda yaşayan xalqların mənşəyi haqqında burda yaşayan tayfalardan bəhs edərək yazır: "Bakı, Şirvan və Salyan vilayətlərində yaşayanlar, fars, ərəb, moğol və tatarlardan ibarətdir. Şamaxı ilə Qudyal (indiki Quba) şəhərləri arasında qalan mahalda, məsələn: Şirvanda Hovz, Lahıç və Qoşunlu; Qubada Bərmək, Gəmpara, Buduğun aşağı hissəsi və Bakıda - altı tərəkmə kəndindən başqa - bütün əhali tat dilində danışır. Məlum olur ki, bunların da əslə farsdır". Bəzi qərəzli tarixçilərin xoşuna gəlməsə də, bu əsərdə Bakıxanov yerli Azərbaycan sülalələrinin bir çoxunun mənşəyini, bəzi Azərbaycan şəhərlərinin adını və təsis edilməsini fars və ərəb adları ilə bağlamışdır. O, həmçinin burda yaşayan xalqların dini məzhəbi haqqında qeyd edir ki, "Ermənilər və yəhudilərdən başqa, şirvanın bütün əhalisi islam dinində olub, bəzisi şiə və bəzisi isə sünnidir. Bakı tamamilə, Dərbəndin əksəriyyəti, Şirvanın yarısı, Səlyanın hamısı, Şəki və Qubanın bir hissəsi şiə məzhəbinə etiqadlıdır". Bundan başqa kitabda Nuh Peyğəmbər və dünya tufanı, onun övladları, Yasəf, Ham və Sam nəsilləri, Yəcuc və Məcuc, skiflər, massagetlər, xəzərlər, sasanı hökmdarlarının Azərbaycandakı hakimiyyəti haqqında, Azərbaycan və Dağıstan ölkələrinin ərəblər tərəfindən tutulması, ümumiyyətlə, ərəblərin bu ölkələrdəki hakimiyyəti, ərəb xəlifələrinin buraya göndərdiyi hakimlər, ərəblərin xəzərlərlə döyüşləri, Babək üsyanı, onun edam edilməsi, hülakələrin və teymurilərin hakimiyyəti dövrünə və burada Şirvanşahların səltənət və nəсібənə dair tarixi məlumatlar əks etdirilir. I Şah İsmayıl, I Şah Abbas və Nadir şahın hərbi səfərləri, Rusiya və Türkiyə qoşunlarının Dağıstan və Azərbaycan ölkələrinə hücumları, Sultan Səlim Yavuzun qoşunları ilə Şah İsmayılın qoşunları arasında Təbriz yaxınlığında gedən məşhur Çaldıran döyüşü, bəhs olunan dövrdə yerli əmir və hakimlərin fəaliyyəti haqqında zəngin məlumatlar toplanılmışdır. Səfəvi padşahlarının və

onların süqutundan sonra taxta çıxan Nadir şah Əfşarın hökmranlıq illəri, Türkiyə və Rusiya qoşunlarının Dağıstan və Azərbaycana hücumları, Azərbaycan xalqlarının yaranması və onların qısa tarixi, xanlıqlar arasında gedən aramsız çəkişmələr və ayrı-ayrı xanların siyasi fəaliyyəti, Ağa Məhəmmədşah Qacarın Azərbaycana hücumu, xanlıqların Rusiya hökuməti tərəfindən istilasına təsvir olunur. Azərbaycanın məşhur alim və şairləri haqqında da məlumata rast gəlinir. Kitabın sonluğunda isə öz tərcümeyi - halı və kitabları haqqında məlumat verir.

"Kəşfül-Qəraib" əsəri:

Ümumiyyətlə A.Bakıxanovun coğrafiya elminə aid iki əsəri var. Bunlardan biri "Kəşfül-qəraib", digəri isə "Ümumicoğrafiya"dır. Hər iki əsər fars dilində yazılmışdır. İki fəsildən ibarət olan "Kəşfül-qəraib" Amerikanın Xristofor Kolumb (1451–1506) tərəfindən kəşf olunmasından və Yer kürəsinin qərb hissəsini təşkil edən bu qitənin vəziyyətindən söz açır. Amerikanın kəşfinə dair olan bu əsəri Abbasqulu ağa Bakıxanov "Məriz" təxəllüslü şair-alim Mirzə Məhərrəm ilə birlikdə fars dilində yazmışdır: Əsər təkcə Amerikanın kəşfi hadisəsi ilə bitmir. Burada Xristofor Kolumbun (1451–1506) başına gələn əhvalatlar, o zamankı Amerika ərazisində yaşayan qəbilələrin ənənə və mərasimlərindən, əxlaq normalarından, coğrafi və iqlim şəraitindən geniş şəkildə bəhs edilir. Əsər sadəcə xalq dilində qələmə alındığına görə maraqla oxunur və tarixi təsir bağışlayır. Bu kitabın yazılma səbəbini müəllif özü belə qeyd edir: "Bizim ölkəmizdə yalnız Amerika adlı bir ölkənin kəşf olunmasını bilirlər. Bu ölkənin əhalisi haqqında Fransa və İtaliya mənbələrindən fars dilinə tərcümə etmək və bu dünyanın əhalisindən məlumat vermək lazımdır. Buna görə 1246-cı ildə (miladi 1830) II Mirzə Məhəmməd xan Bakılının oğlu Abbasqulu ağa, Qüds əsərini qabaqcıl adamlardan geri qalmamaq üçün yazmağa başladı. Bir neçə ay tarix və coğrafiya kitablarını mütləq və tərcüməsinə girişərək bir neçə səhifə yazıb adını "Kəşfül-Qəraib" qoydu.

"Ümumi coğrafiya" əsəri:

Təəssüflə qeyd edək ki, bu kitab əlimizə gəlib çatmamışdır. Müəllif "Gülüstani-İrəm" kitabında verdiyi tərcümeyi halında bu əsərin adını qeyd etmişdi. Kitab farsca yazılmışdır. Müəllif həmin əsər haqqında belə qeyd edir: "Bu kitab fars dilində olan coğrafi kitabdır və bu əsərdə dünyanın siyasətini, planetlərin vəziyyətini, iqlimin həddlərini, maddələrin xassələrini, yer kürəsi

əhalisinin siniflərini müəyyən etməkdən və hər bir ölkənin yaşayış tərzindən bəhs edir və sonda qeyd edir ki, bu kitab Allahın yardımını ilə başa çatdı bilər.

"Əsrarül-mələküt" əsəri:

Əsərinin müqəddiməsində həmin əsərin "Ümumi coğrafiya" kitabının "riyazi hissəsindən" götürüldüyü qeyd olunur. Giriş müqəddimə, üç hissə və sonluqdan ibarətdir. Müəllif "Gülüstanı-İrəmin" sonunda verdiyi kitablarının siyahısında bu kitabı da qeyd etmişdir.

"Heyət" coğrafiya elminə dair farsca bir əsər olub, köhnə qaydaları yeni üsul və qanunlara tətbiq edir və əqli dəlilləri nəqli rəvayətlərlə təsdiq edərək, yer kürəsinin və sair əcramın (planetlər) imkan sahəsində əhvalını, vəziyyətlərini və onların intizamına səbəb olan qanunları söyləməklə bərabər təhqiq edir. Bu kitab ərəb dilinə də tərcümə olunubdur.

Bəziləri çox insafsızcasına bu əsərin islam dininə zidd olduğunu sübut etməyə çalışır. Lakin, əsərdə A.Bakıxanov astronomiyaya aid verdiyi dəyərli məlumatları Quran ayələrinə əsaslanaraq yazmışdı. F.Köçərlidə öz kitabında qeyd edir ki, bu kitab Quran və hədislərdə olan astronomik məlumatlara əsasən yazılıb. Bakıxanov belə yazır: "Astronomiyada iki bünövrə mövcuddur. Onlardan biri yunan Ptolomeyə məxsusdur və Yerin hərəkətsiz olması, Günəşin isə onun ətrafında dövr etməsi prinsipinə əsaslanır. Polyak Kopernikə məxsus ikinci (nəzər isə) mühakimənin əksini təsdiq edir. Nəzəri elmlərdə ənənənin kor-koranə izlənməsinin yolverilməzliyi, xüsusilə hesab etsək ki, hər iki alim bizim cəmiyyətə yaddır, aqlın həqiqətə yaxın olmasını və ilahi qanunları təsdiqlədiyini qəbul etmək zərurətini tələb edir. İkinci mühakimənin birincidən fərqli olaraq həndəsənin tutarlı dəlilləri ilə təsdiq olunduğunu, həmçinin hədislər və Quran ayələri ilə dəstəkləndiyini görərək mən hicrətin 1255-ci ilində coğrafiyadan —"Göylər səltənətinin sirləri" adında qısa traktat tərtib etdim. Daha bir hissədə müəllifin fikrincə, Kopernik nəzəriyyəsi təkcə həndəsə elminin qəti dəlilləri ilə sübut edilmir, o həm də Quran ayələri və Peyğəmbər hədislərinin köməyi ilə təsdiq olunur.

"Təhzibi əxlaq" əsəri:

Bu kitab əxlaqi-fəlsəfi mövzuda yazılmış bir əsərdir. 12 fəsil 103 nəsihətdən ibarət olan bu əsər fars dilindədir. Müəllif əsərin yazılması ilə bağlı qeyd edir və həmçinin fəsillərin adlarından da aydın olur ki, A.Bakıxanov bu əsəri yazarkən klassik Şərq ədəbiyyatında bu səpgidə yazılmış bir çox kitabları

araşdırmışdır. Xüsusən fars şairləri Hafiz, Sədi, Mövlanədən nəzm parçaları, İmam Əlidən (ə) hədislər gətirilmişdir. O, əsərdə bir əxlaq müəllimi kimi faydalı məsləhət və nəsihətləri ilə oxucunu düz yola dəvət edir, onu əməyə rəğbət bəsləməyə, dostluğa sədaqət göstərməyə, böyüklərə hörmət etməyə, təvazökar və ədalətli olmağa çağırır. "Təhzibül-əxlaq" əsərinin əsas məqsədi gəncləri pis əməllərdən çəkindirmək, onlarda nəcib və gözəl əxlaqi normalar tərbiyələndirməkdir. Şəxsiyyətin bütövlüyü, vicdan təmizliyi, doğruluq, ədalət, mərdlik, yoxsul və məzlumlara hamilik, insanlarla yaxşı rəftar, dünya malına tamah salmamaq, şöhrətpərəstlikdən çəkinmək, təvazökarlıq, zəhməti sevmək, elm və maarifin bayrağını hər şeydən uca tutmaq təbliğ olunur.

Kitabdan qısa bir parçaya nəzər salaq: "Tələf olmuş bir şey haqqında heyfslənməklə onu geri qaytarmaq olmaz. Zərurət olmadan şikayətlənmək və ürəyinin dərini demək zərərdən başqa bir fayda verməz, çünki düşmən yanında onu demiş olsan, onun sevincinə və qüvvətlənməsinə səbəb olar, yad adam yanında demiş olsan, səni onun yanında alçaq və həqir gösətər. Dost yanında demiş olsan, qəmlənməsinə və sənin müsibətinin təzələnməsinə səbəb olar. Bu bir yana, hanı o dost ki, ürək qənimi deyə biləsən?! İmam Əli (ə) dünya haqqında demişdi ki, varlı vaxtında sənə olan dost, çətin vaxtında isə düşməndir." Qüvvətli vaxtında elə iş gör ki, qüvvətsiz vaxtında işə yarasın. Axırda tərک edilməsi lazım gələcək iş yolunda ömrünü puç etmə, verdiyin hər bir vədə əməl etməyə çalış. İmam Əli (ə) buyurur ki, "Kişi vəd verincəyə qədər azaddır". Vədi yerinə yetirmək vacibdir. Borclu adam özünü azad hesab edə bilməz. Vədinə xilaf adam insanlığın şərtini yerinə yetirmək bir tərəfə olsun, bundan əlavə böyük ziyana düşə bilər.

"Eynül-mizan" əsəri:

Ərəb dilində yazılmış, məntiq elminə həsr olunmuş və ciddi fəlsəfi məzmunu malik əsərdir. Əsər müqqədimə, 2 fəsil və nəticədən ibarətdir.

Nəsihətnamə-ədəbiyyat tarixində "Kitabı-Nəsihət" "Nəsihətnamə" kimi gəlib çıxmışdı. 103 nəsihətdən ibarət olan bu əsər "Təzhibi-əxlaq" kitabından çıxarış və ya onun qısaldılıb yığcam şəkildə salınması hesab edilə bilər. F.Köçərli qeyd edir ki, sadə və xalq dilində olan bu əsəri gərək böyüklər də oxuyub əməl etsin. Əsər Allaha həmd sənə, Peyğəmbərə salavat və uşaqlara xitabla başlanır.

*Sonda uca və rəhimli Allahdan dua edib istəyirik ki, Abbasqulu ağa Bakıxanovun ruhunu şad etsin və xalqımızın mənəvi dəyərlərinin bizə çatması üçün çəkdiyi zəhmətlərə görə ona artıqlaması ilə əcr versin.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Firudin bəy Köçərli: "Ədəbiyyat tarixi 1 ci cild."
2. A. Bakıxanov-"Gülüstanı-İrəm"
3. "Seçilmiş əsərlər"(tərtib edən Məmməd ağa Sultanov)
4. "Riyazül -Qüds"Möhsün Nağısoylu
5. "Kitabı əsgəriyyə" Könül Nəhmədova.

Seyyid Əzim Şirvani haqqında:

Maarifçi, publisist və böyük Əhli Beyt (ə) şairi olan Seyid Əzim Şirvani 1835-ci ilin iyul ayının 9-u Şamaxı şəhərində ruhani Seyid Məhəmmədin ailəsində dünyaya göz açmışdı. Kiçik yaşlarında ikən atasını itirən Seyid Əzim, anasının və Dağıstanın kiçik bir kəndinin ruhanisi olan babası axund Hüseynin himayəsi altında böyümüşdü. O, burada ərəb və fars dillərini, habelə bir neçə Dağıstan dillərini də öyrənmişdi. Seyid Əzim 10 il sonra Şamaxıya qayıdaraq orta ruhani təhsili tamamlamışdı.

Ali ruhani təhsili almaq üçün O, 1856-cı ildə əvvəl Nəcəfə və Bağdada, daha sonra isə Suriyaya gedərək Şam şəhərində ali ruhani təhsili almış və fiqhədə ictihad dərəcəsinə çatdığı da nəql edilməkdədir. Şamaxıya qayıtdıqdan sonra Misirə səyahət etmiş və burada alimlərlə, müxtəlif şairlərlə görüşmüşdü. Şamaxıya qayıdan Seyid Əzim xalqı həqiqi islamdan ayıran riyakar, saxta və fırldaqçı "ruhanilər", yuxarı hakim dairələrinə rüşvət verib xalqı soyub talayan bəyləri ifşa edir və onları sanki söz taziyanəsi ilə qamçılıyır. Bunun nəticəsi kimi xeyli sayda düşmən qazanmışdı. Bir nöqtəni də qeyd etmək yerinə düşər ki, bəzi ədəbiyyat tənqidçiləri və tarixçiləri şairin bu mövzuda olan əsərlərindən çıxış edərək onu "ateist ruhlu şair" adlandırmışlar. Halbuki, Seyid Əzim ömrünün sonuna qədər islam dininin həqiqətlərini xalqa çatdırmaq üçün çalışmışdır. O, nə qədər saxtakar "ruhanilər" tənqid etsə də, elə həmin miqdarda və daim həqiqi din xadimlərinə ehtiram göstərməyi vacib bilirdi. O, oğlu Mir Cəfərə xitabla başlayan bir şeirində Ağa Seyidəli Şirvani haqqında yazırdı:

Ey oğul, alim olsa rəbbani,
Sən onun ol dərində dərbani.
Mən özüm kim, zəmanə sərvəriyəm,
Üləmanın kəminə çəkəriyəm.
Necə kim, vardı fazili-Şirvan,
Ol behinzadəyi-şəhi-dövrən,
Mənbəyi-elmü helmü nuri-cəli,
Mədəni-fəzlü bəzmi-Seyyid Əli.
Ələmi əfzəli-qəbaildir,
Məhbiti-cümleyi-fəzaildir.
Yoxdu zatında buyi-rəngü riya,
Qeyrlər ləfzdir, budur mənə.

Şair həqiqi din alimlərinə o qədər hörmət edirdi ki, dövrünün böyük müctəhid və mücahid alimi olan Ayətullah Fazil Şirvanini (Dərbəndi) müdafiə edərək ona əziyyət edənlərə lənət oxuyurdu:

Seyyida, kim ki, hürər şiri-xuda naibinə,
Sən onun lənət oxu ruhuna, həm qalibinə,
Qəzəbi-iyzəd onun hazirinə, qaibinə,
Baxma dəhrin bu sifət xasirinə, xaininə,
Al qələm, yaz onların həcvinə əşar bu gün.

Hətta bir mərsiyyəsində öz adından əvvəl böyük müctəhidin adını yazaraq, həqiqi din alimlərinə verdiyi dəyiri göstərir:

Fazil bu əzada sinəni dağlar, Seyyid o şaha ümidin bağlar.
Hər kim ki, bu məcərada ağlar, məşərdə qəmu nəvanı bilməz.

Seyyid Əzim Şirvani ruhani təhsilini tamamladıqdan sonra Şamaxıya qayıtmış və maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə 1869-cu ildə burada yeni tədris üsullu (üsuli-cədid) bir məktəb açmışdı. Seyid Əzim öz məktəbində uşaqlara şəriət, türk (Azərbaycan) və fars dillərini tədris edir, bədii qiraət öyrədir, ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, hesab fənlərindən, eləcə də rus dilindən məlumat verirdi. Görkəmli şair Mirzə Ələkbər Sabir, məşhur yazıçı və pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə və bir sıra başqa yazıçılar məhz onun məktəbində dərs alıblar. Azərbaycan məktəb tarixində ilk nümunəvi anadilli məktəb sayılan bu təhsil ocağı təəssüf ki, ağır maddi vəziyyət nəticəsində 1887-ci ildə bağlanmışdır. 1874-cü ildə yeni üsulla "Məclis" adlı şəhər məktəbi açılmış və Seyid Əzim də orada ana dili və fars dili müəllimi kimi işləməyə dəvət olunmuşdu. 1875-ci ildə məktəbin yaradıcıları Hacı Səid və Cəlal Ünsizadə qardaşları Tiflisə köçür və şair çox çətin vəziyyətdə, heç bir əmək haqqı almadan 70 nəfər şagirdi olan məktəbi, şagirdlərdən toplanan cüzi məbləğlə idarə edirdi. 1877-ci il sentyabrın 1-də O, Şamaxı üçsinfli şəhər məktəbində türk (Azərbaycan) dili və şəriət dərsləri müəllimi təyin olunur. 1879-cu ildə "siyasi cəhətdən şübhəli müəllim" ittihamı ilə işdən çıxarılan Seyid Əzim Tiflisə şikayətə gedərək Qafqaz Maarif İdarəsi rəisinə günahsızlığını sübuta yetirir. Az sonra yenidən öz vəzifəsinə qaytarılır, ömrünün axırına qədər müəllimliklə məşğul olur.

Bu məktəb haqqında ilk rəsmi məlumat 1887-ci ildə Seyid Əzim və onun məktəbi ilə tanış olan Minqreliya orta məktəbinin müəllimi A.Zaxarov

"народное обучение у кавказских татар" ("Qafqaz tatarları arasında xalq təhsili") adlı məqaləsində məlumat verir. Çar hökuməti maarif sahəsindəki xidmətlərini və qüsursuz işlədiyini nəzərə alaraq Seyid Əzimi 1887-ci ildə gümüş medalla təltif edir. Lakin maddi ehtiyac içində yaşayan şair həmin mükafatı almaq üçün ona lazım olan 7 manat 50 qəpik məbləğində pulu tapa bilmir. Ona görə də layiq görüldüyü medalı almaq şairə ölümündən on gün öncə – 1888-ci il mayın 10-da nəsib olur.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının görkəmli yaradıcılarından biri kimi şöhrət qazanan, təlim-tərbiyə mövzusunda yazdığı əsərlərdə yazıçı-pedaqoq kimi özünün məharətini göstərən Seyid Əzim Şirvaninin ədəbi irsinin mühüm hissəsini uşaq və gənclərin təlim-tərbiyəsinə həsr etdiyi əsərlər təşkil edir. Pedaqoji fəaliyyəti zamanı ana dilində dərsliyə ciddi ehtiyac olduğunu görən Seyid Əzim dərslik hazırlamaq fikrinə düşmüş, uşaqlar üçün tərbiyəvi və şəriət məsələlərini öyrədən parçalar seçib toplamış, tərcümə etmiş və bir çoxunu isə şəxsən özü yazmışdı. O, həmin mətnlərdən ibarət dərsliyini çap olunmaq üçün Qafqaz Maarif İdarəsinə təqdim etmişdi, lakin fiqhi məsələlər olduğu üçün kitabın nəşrinə icazə verilməmişdi. Ruhdan düşməyən maarifçi-pedaqoq ildən-ilə bu dərsliyi "Müntəxəbat" adı ilə yenidən işləyib təkmilləşdirmiş, müəyyən əlavələrlə zənginləşdirmiş və bəzi dəyişikliklər etmişdi. Müxtəlif illərdə nəşrə təqdim olunan dərslik rəsmi dövlət sənədlərində cümbəcür şəkildə "Məcmuəyi-asari-Hacı Seyyid Əzim", "Şəriət kitabı", "Tacül-kütüb", "Kitabların tacı" və "Rəbiül-ətfal" adlandırılmışdı. Bu mənbələrə istinad edən bəzi araşdırmaçılar şairin bir neçə dərslik tərtib etməsi mülahizəsini söyləyirlər. Əslində isə həmin adların hamısı daha çox "Rəbiül-ətfal" kimi məşhur olan eyni bir kitaba, daha doğrusu, bir kitabın ayrı-ayrı variantlarına məxsusdur. İlk məcmuə 3 hissədən ibarət idi. 1-ci hissə böyük fars şairi Şeyx Sədinin "Gülüstən" və "Bustan" kitabından ibrətamiz nəsihətlərin ana dilinə tərcüməsi, 2- ci hissədə 51 nəsihət və qısa hekayələr, 3- cü hissədə isə nəzmlə yazılmış təmsillərdən və Peyğəmbər (s.ə) və İmam Əlinin (ə) bir-biri ilə tarixdə rast gəlinən zarafatları qeyd olunmuşdur. Həmçinin 3-cü fəslin sonunda qəzəllər və Aşura günü ilə bağlı Qdyal sakini kapitan "Hadi" təxəllüslü şəxsə aid qitəsi və rübailəri yer almışdır. Dərslikdə şair oğlu Mircəfərin timsalında bütün uşaqlara xitab edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabda şairin dini dünyagörüşü əks olunmuşdur və bu kitabda topladığı əsərlər vasitəsilə gənc nəsə məənəvi saflıq, daxili təmizlik, mənalı yaşayış, ayıq-sayıqlıq, günah əməllərdən çəkinmək, faydalı işlər görmək, doğruluq, mərdlik, dostluq, yoldaşlığa mətanət, çalışqanlıq, əzilənlərə kömək, insanlara yaxşı rəftar və s. kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılamağa çalışır.

Veribən simü zər şərab alma,
Ey oğul əqlüvə hicab alma.
Nəssi – Quran ilə behökmi – qədər
Badəni nəhy edibdi peyğəmbər.
Badə nəhyində gəldi “fəçtənibu”,
Ey oğul, hökmi – kibriyadır bu.
Nəcisül – eyndir, nəcasətdir,
Mayeyi – nikbətü xəsarətdir.

Seyid Əzimin uşaqlara xidməti bununla tamamlanmır. O, uşaqlar üçün mənzum hekayələr yazmış, bir sıra əsərləri o cümlədən, İran xalq nümunəsi olan -"Bəxtiyarnamə" və XIII əsrdə yaşamış fars-tacik şairi Übeyd Zəkanın "Siçan və pişiyin dastanı" əsərlərini- ana dilinə, rus şairi Puşkinin bir neçə şeirini isə fars dilinə tərcümə etmişdi.

Seyyid Əzim Şirvaninin bədii yaradıcılığı:

Zəngin ədəbi yaradıcılığa malik Seyyid Əzim Şirvani bədii yaradıcılığa XX əsrin 50-ci illərində lirik şeirlərlə başlamışdır. O, klassik şeirin qəzəl, qəsidə, mədhiyyə, mərsiyə, nohə, sinəzən, münacat, rübai, qitə kimi poetik nümunələrini yaratmışdır. O, şairlər arasında "məlikuş-şüəra"- şairlərin başçısı kimi şərəfli bir ləqəbə layiq görülmüşdür. O, klassik Şərq ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Fizuli, Sədi, Hafiz, Firdovsi, Cami, Nizami, Xaqani, Xəyyam kimi qüdrətli sənətkarların ədəbi irsini dərinlən öyrənmiş və onlardan bəhrələnmişdir.

Seyid Əzim eyni zamanda Şamaxıda fəaliyyət göstərən “Beytüs-Səfa” ədəbi məclisin rəhbəri olub. Əsərlərini mütləq etdikdə Seyyid Əzimin dini elmləri - Quran və hədis elmini necə dərinlən bildiyini, habelə digər elmlərdə də geniş biliyə malik olduğunu görürük. Qəzəllərində açıq-aşkar dini dünyagörüşü bəyan olunub. Çox təəssüf ki, onu dünyəvi bir şair olaraq və bəzən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi daha çox irəli gedərək "ateist ruhlu" şair olduğunu yazırlar. Bu Seyyid Əzim Şirvaninin yaradıcılığını kiçiltmək və ona qarşı hörmətsizlikdir. O, insanları elmə, maarifə, zəhmətə, düzgünlüyə dəvət etdiyi kimi, eləcə də İlahi təfəkkürə də yönləndirirdi. Seyyid Əzimin nəzərində kamil insan elmlə, zəhmətkeş, savadlı, öz dövrünün dilini bilib İlahi təfəkkürə doğru addımlayan şəxsdir. Seyyid Əzimin yaradıcılığının zirvəsi onun qəzəlləridir. Yaradıcılığında ən çox istifadə etdiyi janr qəzəl janrıdır. Seyyid

Əzim yaradıcılığında qəzəllər ən ziddiyətli və ən çətin başa düşülən bəhslərdən biridir. Çünki bu qəzəllərin əksəriyyəti vəhdəti-vücuda fəlsəfəsinin təsiri altında yazılmışdır. Məlum olduğu kimi, klassik ədəbiyyatın təsiri altında şeir qələmə alan şairlər öz şeirlərində mey, meyxanə, zahid, saqi, badə və s. kimi terminlərdən istifadə etmişlər. Bu terminlərdən ibarət olan və əsl mətləbin də gizli qaldığı qəzəlləri başa düşmək və şərh etmək olduqca çətin və mürəkkəb bir işdir. Bunları təhlil etmək üçün ilk növbədə ərəb və fars dillərini, İslam fəlsəfəsini mükəmməl bilmək lazımdır. Bir nümunəyə diqqət edək:

Ey Seyyidi-pir, eylə meyi-vəhdətə- rəğbət,
İstərsən əgər olmağa həmvarə cavan sən.

İrfan ədəbiyyatından məlumatı olmayanlar Seyyidin bu dərin mənalı qəzəlinin zahirinə baxaraq mənə edirlər və şairi badəpərəstliklə ittiham edirlər. Seyid Əzim 25 illik dini təhsilə malik bir alim idi. Bu şairə atılan böyük böhtandır. Yuxarıda da oğluna nəsihət zamanı şərabın həm murdar, həm də haram olduğunu bildirdiyi şeirinə işarə etmişdik. İrfan ədəbiyyatından məlumdur ki, mey kəlməsi birlikdə on dörd deməkdir və 14 Məsuma işarədir. Biz buna Məhəmməd Füzulinin qəzəllərində də rast gəlirik. Seyyid bu qəzəldə demək istəyir ki, sən dünyada cavan qalmaq və əbədi olmaq istəyirsənsə, bunun yolu on dörd Məsumla və onların dedikləri ilə vəhdət olmaqdan keçir.

Təəssüf olsun ki, bu meyarı nəzərə almayan şəxslər, nəinki Seyyid Əzimi hətta Fizuli, Nəsimini belə ateistlikdə ittiham edirlər. Amma şairin bu fikirləri nəzərə alındıqda və məhz irfani aspektdən təhlil edildikdə onun necə alim bir şair olduğunu anlaşılr. Aşağıdakı iki misraya diqqət etsək, onun necə böyük irfan ustası olduğunu da görə bilirik:

Mülki-cahanda, Seyyida, xatəmül aşina mənəm,
Nöqtəyi-əvvələm vəli, növbədə dalə düşmüşəm.

Bildiyimiz kimi Seyid Əzim İmam Əlinin (ə) nəslindəndir. Burada Seyyid Əzim ustalıqla bir hədisə işarə edir. Bir gün İmam Əliyə (ə) sual edirlər ki, "Ya Əli, Quranın sirrlərini biz hansı surədən öyrənə bilərik?". Onların cavabında həzrət belə buyurur: "Fatihə" surəsindən. Çünki o, Quranın anası adlanır. Fatihə surəsi isə özü "Bismilləhir-Rəhmanir-Rəhim" ilə başlayır. Sonra buyurur ki, bütün "Bismilləhir-Rəhmanir-Rahim" kəlamı isə bə (ب) hərifi ilə başlayır və mən də (ب)-nin altındakı nöqtəyəm". Seyyid bu hədisə işarə edib yazır ki, bütün cahanda Seyyid aşıqların sonuncusu mənəm. Əvvəlim nöqtə,

yeni əcdadım İmam Əlidir. (yuxarıdakı hədisə istinad edir), lakin təbii qayda qanunlara görə növbədə sona düşmüşəm. Belə bir irfani nöqtəni bu cür səriştə ilə, nizam intizamla yazılması Seyyid Əzimin böyük istedadı malik olduğunun göstəricisidir. Seyyid Əzim yaradıcılığında mərsiyyələr də xüsusi yer tutur. Mərsiyyə ustadları kimi Əbdülhəsən Racin və Hacı Rza Sərraf daha çox məhşurdur. Amma Seyid Əzimin mərsiyyə janırında yazdığı şeirlərə baxdıqda görürük ki, bu şairlərin mərsiyyələri ilə müqayisə olunacaq dərəcədə ali şeirlər yazmışdı. Seyid Əzimin ürək sızladan mərsiyyələri ilə tanış olanda müşahidə edirik ki, Kərbəla faciəsini və orada baş verən acı hissləri şair ustalıqla nəzmə çəkmişdir. Kərbəla müsibətini o qədər qəlb yangısı ilə vermişdir ki, oxucu sanki xəyali olaraq həmin illərə qayıdır, özünü mübarizə meydanında hiss edir.

Bir çarə qıl, ey əmmə, mən ölsəm kəfən olmaz
Tabutü hənutum götürüb dəfn edən olmaz.
Qəssalimə mən ölsəm əgər kim xəbər eylər?
Quran kim oxur, qəbrimin üstə güzər eylər?
Axır ki, yetiməm, mənə bu, çox əsər eylər,
Qardaşım ölüb, başımın üstün kəsən olmaz.
Bu Şamda heç mən kimi bir ac yatan var?
Xak üstə qaranlıqda quru yerdə qalan var?
Sən Şümrə de açsın qolumu, məndə nə can var?

Bir qrup qərəzli ədəbiyyat tarixçiləri Seyyid Əzimin Məhərrəm əza məclislərinə müxalif olduğunu yazırlar. Halbuki, Seyid Əzim Məhərrəm ayında keçirilən əza məclislərinə qarşı deyil, şəriətlə zidd olan adət ənənələrin əleyhinə idi. Xüsusən Aşura günü baş yarmağın şəriətlə uyğun olmadığını yazırdı.

Kim deyər ağlama sən Kərbü-bəla sərvərinə?
Canımız cümlə fəda olsun onun Əkbərinə...
Ağladı ərzü-səma təşnə ölən Əsgərinə,
Onu inkar edənənin zatına lənət, Hadi!...
Xatirin cəm elə kim, gər bu işə rəsmi-əza,
Sənə nifrin edəcək padişahi-Kərbübəla,
Bədənin zəhmətinə şər'idə yoxdur fitva,
Yoxsa var sizdə, görək, təzə şəriət, Hadi

Seyyid Əzim Şirvani dövrün ictimai bəlaları əleyhinə çevrilən tənqidi şeirləri ilə qüvvətli bir satirik kimi tanınıb. Onun satiralarının mövzusu geniş və rəngarəng idi. O, Çarizmin Azərbaycanda yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasəti,

yaramaz idarə üsulunu, rüşvətxor məmurları və onlarla əlbir olub xalqı soyan nüfuzlu bəyləri, ("Şirvanın təzə bəyləri haqqında həcv") fırldaqçı tacirləri, riyakar din xadimlərini ("Humayini həcv" "Müctəhidin təhsildən qayıtması"), İslamın əsasını sarsıtmaq məqsədilə saxta dini təlim və təriqət yaradanları və onlara beyət edənləri("Şamaxı Babiləri haqqında"), xalqın namuslu insanlarını təhqir edənləri("Abdulla bey Asiye", "Məhəmmədağlı Qümriyə cavab"), hakim sinfin diktəsi altında siyasi düşüncəsi kütləşib nadana və cahilə cevrilən kənd camaatını ("Xan və Dehqan " və "Allaha rüşvət") tənqid etmişdi.

Seyyid Əzim və mətbuat:

Seyyid Əzim şair olmaqla yanaşı, həm də publisistik fəaliyyətə də malik bir şəxsiyyət idi. O, XIX əsrin II yarısında nəşr edilən "Əkinçi", "Ziya (Ziyayi-Qafqasiyyə)", həm də "Kəşkül" kimi qəzetlərin fəaliyyətində iştirak etmişdir. O, "Əkinçi" qəzetinin yaradılmasını çox böyük sevinclə qarşılamış və Həsən bəy Zərdabiyə bu münasibətlə mənzum təbrik məktubu da göndərmişdi. Bu qəzetin yaradılmasının İslam milləti üçün mütərəqqi addım olacağını bildirən Seyyid Əzim qəzetin bir çox üstünlüklərindən də bəhs edirdi. Həsən bəyin maarifçi təşəbbüslərini alqışlayan şair öz şeirində onu savadlı və xeyirxah bir insan kimi qiymətləndirir. "Əkinçi" qəzetində dərc etdirdiyi şeirləri ilə müasirlərini bu qəzeti oxumağa və kömək etməyə çağırır:

Bəs "Əkinçi" cəlalımızdı bizim,
Nasehi-xoşməqalımızdı bizim.
Səy edək, ey güruhi-niksifat,
Etməsin ta bizim "Əkinçi" vəfat...

Bu məktubla kifayətlənməyən Seyyid Əzim "Əkinçi" qəzetinin aparıcı müəlliflərindən biri olmuşdu. Onun "Əkinçi" qəzetində yer alan müxtəlif məzmunlu satira və şeirlərində insanları elm öyrənməyə, maariflənməyə dəvət edirdi. Bütün problemlərin kökünü savadsızlıqda görən S.Ə.Şirvani "Əkinçi" qəzetində 10-dan çox satirik şeir və məktub çap etdirmişdir. Şairin "Əkinçi" qəzetində dərc olunan "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" şeirində böyük ürək yandırıcı kədərlə Qafqazın müsəlman xalqına səslənərək yazır ki, müsəlmanların tənəzzülü nadanlıqdan və elimsizlikdən irəli gəlir, bunu aradan aparmaq üçün elm əldə etməyin vacib olduğunu bildirirdi:

Bu qədər dərd kim, olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.

Bir bələdir bu dərdi-nadani-
Ki, onun elm olubdu dərmani.

Müsəlman ümmətinin tənəzzülünün digər səbəbini məzhəb ayrışikliyi və gördən Seyyid Əzim müsəlmanların bu cür əbəs və bihudə mübahisəsini görüb fəryad edirdi ki, biz bir Peyğəmbər milləti olduğumuz və uca Allah bizə qardaşlığı vacib etdiyi halda niyə bir-birimizlə mübahisə edib özümüzü həlak edirik:

Bizi puç etdi sunni-şii sözü,
Əhli islamın oldu gur gözü..

1877-ci ildə "Əkinçi" qəzeti bağlandıqdan sonra Seyyid Əzim öz fəaliyyətinə "Ziya", "Kəşkül" qəzetlərində davam edir.

Ömrünü bu xalqın maariflənməsi, həqiqi İslamı başa düşməsi, camaatın cahalət pərdələrindən qurtulması üçün şam kimi əridən Seyyid Əzim Şirvani həyatının bahar çağında 1888-ci ilin mayın 20-də 53 yaşında ikən Şamaxıda vəfat etdi. O, məsciddə Əhli-beyt (ə) düşmənlərinə həcv (həcv-bir şəxsə, ictimai quruluşa, yaxud həyatdakı mənfiliklərə qarşı yönəldilmiş istehzal, kəskin, acı, kinayəli yazı) yazdığı cahil insanlar tərəfindən döyülərək ağır zərbələr almış və aldığı ağır zərbələrdən cəmi 2 gün sonra vəfat etmişdi. Öz vəsiyyətinə əsasən, Şahxəndan qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

İstifadə olunan ədəbiyyatlar:

1. F.Köçərli . Azərbaycan ədəbiyyatı (C.2). – Bakı: Elm, 1985. – 460 s
2. S.Ə. Şirvani "Seçilmiş Əsərləri"-cild 1,2,3
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi
4. Ruslan Ağayev -"Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərində dini motivlər"

Xurşidbanu Natəvanın həyat və yaradıcılığı:

Özünü Xanım Zəhra (s.ə) kənizi adlandıran, xeyirxah işləri və nəcibliyi ilə el arasında dərin hörmət qazanan Azərbaycanın görkəmli şairəsi Xurşidbanu Natəvan 6 avqust 1832 -ci ildə Şuşada anadan olmuşdur. O, Qarabağ xanlarından olan Mehdiqulu xanın qızı idi. Xurşidbanu Mehdiqulu xanın 50 yaşında dünyaya gələn ilk və son övladı idi. O, ailənin yeganə övladı və Qarabağ xanlığının sonuncu vərəsəsi idi. Saraydakılar onu "Dürri Yekta"(tək inci) adlandırmışdı, el arasında isə onu "Xan qızı" ləqəbi ilə çağırırmışdılar. Xurşidbanu iki böyük nəslin - Cavanşirlərin və Ziyadoğlu Qacarların qanını daşıyırdı.¹

Xurşidbanu ilk təhsilini sarayda almış və məktəb təhsilini dövrünün alimlərindən öyrənməyə başlamışdır. O, Quran ayələrini əzbərləmiş və dini əhkamı dərinlən öyrənmişdi. Bununla yanaşı dünyəvi elmlərlə tanış olmuş o cümlədən, ərəb və fars dillərini, sərf və nəhv elmlərinin təlimini mükəmməl öyrənmişdir. Bunun nəticəsi idi ki, Xan qızı klassik ədəbiyyatın qayda-qanununu da gözəl şəkildə mənimsəmişdi. O, Nizami, Füzuli və Nəvai kimi nəhəng klassiklərin əsərlərini mütaliə edir və onların yaradıcılığından bəhrələnirdi. ²

O, xan qızı olmağına baxmaraq şəxsi həyatında məhrumiyyətlər yaşamış və uğursuzluqların acısını dadmalı olmuşdur. Xurşidbanu on üç yaşında ikən Mehdiqulu xan ölmüş və ailə başsız qalmışdır. 1850-ci ildə xanlığın daxili və xarici münasibətlərinə görə Xasay xan Usmiyevlə izdivac etmişdir. Bir müddət Tiflisdə yaşayan Xurşidbanu Vladiqafqaza, Dağıstana, Şirvana, Bakıya, Gəncəyə və Naxçıvana səfər etmiş, burada yüksək rütbəli dövlət qulluqçuları, yazıçı, alim və səyyahlarla görüşmüşdür. Onlardan ən yaddaqalan görüş isə 1858-ci ildə Bakıda olarkən şəhər hakimi Piquliyevskinin evində qonaq qalarkən məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Düma ilə görüşü olmuşdur. Düma özünün "Qafqaza səyahət" əsərində bu görüşü belə təsvir edir: "Mənim dəvət olunduğum evdəki məclisdə iki tatar knyaz qadını və kiçiyinin əri iştirak edirdilər. Çadra örtmüş bu xanımların biri Qarabağın axırcı xanı Mehdi qulu xanın arvadı, o biri isə qızı idi. Anaya qırx, qızına isə iyirmi yaş vermək olardı. Hər ikisi milli paltar geymişdi. Öz anası kimi geyinmiş 3-4 yaşlı qız uşağı təəccüb doğuran iri qara gözləri ilə bizə baxırdı. Həmçinin 5-6 yaşlı oğlan nənəsinin dizi üstündə oturub, instinktiv olaraq hər cür təsadüfə hazır vəziyyətdə öz xəncərinin dəstəyindən yapışmışdı. Hər iki tərəfi iti olan həqiqi

xəncəri fransız ana heç vaxt uşağının əlinə verməzdi, heyrət edirəm ki, tatar analar üçün bu bir uşaq oynucağı idi."³

Diqqət etdinizsə, Düma Qarabağımızın sonuncu xanı olan Mehdiqulu xanın həyat yoldaşını və həmçinin, qızı Natəvanı da çadra geyinmiş xanımlar kimi təsvir etdi. Bəli, bu bizim tariximizdir. Dinimizin qadınlar üçün təyin etdiyi geyim hüduduna riayət etmək xalqımızın tanınmış və fəxr duyulan fərdlərinin tarixi gerçəyidir. Bunu dəyişmək mümkün deyildir. Günümüzdə yaşayan və özünü ağıllı sayıb müasir kimi hiss edən bir qrup adam çadraya və hicaba qarşı çıxmaqla xalqımızın tarixindəki görkəmli şəxsiyyətlərin mədəniyyətinə ləkə yaxmaq istəyirlər, lakin şübhə yoxdur ki, onların bütün cəhdləri faydasız və boşdur.

Xurşidbanunun Xasay bəy Usmiyevlə olan izdivacından iki övladı dünyaya gəlir. 1855-ci ildə Xurşidbanunun oğlu Mehdiqulu, 1856-cı ildə isə qızı Fatmabikə (Bikəxanım) dünyaya gəlmişdi. Onun övladları da anası kimi şeiriyyətə meyl etmişdir. "Vəfa" təxəllüsü ilə oğlu Mehdiqulu fars dilində qəzəllər, Fatmabikə isə Azərbaycan və fars dilində rübai, qəzəl janrında şeirlər yazmışdır.⁴ Lakin bu izdivac uzun müddət davam etmir. Birinci yoldaşının ölümündən sonra 1869-cu ildə Qarabağın nəcib seyidlərindən olan Seyid Hüseynlə ikinci dəfə ailə həyatı qurur⁵. Seyid Hüseyn rəiyyətdən olan sadə dindar bir papaqçı idi. Buna görə də bu izdivac bəyləri və mülkədarları narahat edir. Hətta iş o yerə çatır ki, Şuşanın din xadimlərindən heç biri Xurşidbanunun elçilərindən qorxaraq, onların kəbinini kəsməyə cəsarət etmir. Kəbinini yalnız dövrünün zalımlarına qarşı mübarizə aparan mücahid Axund Hacı Molla Şükür kəsməyə razı olur.⁶ Bu ailə həyatından Xurşidbanunun üç oğlu və iki qızı dünyaya gəlir. İkinci izdivacdən olan oğlu Mirhəsən "Mir" təxəllüsü ilə şeirlər yazıb. Lakin Xurşidbanunun xoşbəxtliyi on yeddi yaşlı MirAbbasın uzun çəkən xəstəlikdən sonra ölümü ilə sona yetir və şair uzun müddət özünə gələ bilmir. Həyat yoldaşının vəfatı ilə daxili iztirabları daha da artır və bu hal onun yaradıcılığında da hiss olunur.

Xurşidbanu yaradıcılığa təxminən XIX əsrin 50-ci illərindən başlamışdır. İlk vaxtlar onun fars dilində günəş mənasını verən "Xurşid" imzası ilə yazdığı şeirlərin əksəriyyəti itib-batmış və yalnız cüzi bir hissəsi bizə gəlib çatmışdır. 1870-ci ildən etibarən şairə özünə fars dilindən tərcümədə "iqtidarsız", "gücsüz" və "zəif" mənasını verən "Natəvan" təxəllüsü götürərək, dərin məzmunlu qəzəllərini yaratmışdır. İslami dəyərlər və prinsiplərdən qaynaqlanan Xurşidbanu Natəvanın qəzəllərində Fizulinin təsiri açıq-aşkar hiss

olunur.⁷ Natəvanın şeirlərini oxuduqca hiss edirsən ki, onun poetik düşüncə və duyğularında sevinclə kədər vəhdət yaradıb. Bu həm də onun şəxsi həyatdakı dərd-sərindən, o cümlədən gənc övladını itirməsindən qaynaqlanırdı. O, poetik yaradıcılığında əsasən klassik şeir ənənələrinə uyğun olaraq ilahi eşq, təbiət gözəlliklərinə həsr edilən, müasirlərinə yazdığı mənzumə və hüznü şeirlər yer alıb.

Natəvanın yaratdığı ana surətinin prototipi şairin özüdür. Qəzəllərində bəhs etdiyi övladlardan biri yeniyetmə oğlu MirAbbas, digəri isə evi tərk etmiş böyük oğlu Mehdiqulu idi. On yeddi yaşlı oğlunun vaxtsız vəfatından dərin sarsılan və bir daha özünə gələ bilməyən ananın qəmi, ahu-fəğanı şeirlərinə hopur. Ağrı-acı içində qələmə aldığı bu hüznü şeirlərində balasını vaxtsız itirən matəmə qərq olan bir ananın ürəyinin yanğısı hiss olunur. "Əfsus", "Sənsiz", "Getdi", "Getmə" rədifli və "Yanar canım, oğul, daim sənə nari-fəraqında" misrası ilə başlayan şeirində vaxtsız övlad itirən bir ananın müsibəti bədii əksini tapmışdı:

Yanar canım, oğul, daim sənə nari-fəraqında,
Necə pərvanələr hər dəm yanar şəmin ayağında.

"Ölürəm" rədifli qəzəli isə böyük oğluna həsr olunmuşdur. Övladı üçün darıxan və onu görməyi arzu edən bir ananın daxili iztirabını əks etdirir:

Varımdı sinədə dərdü qəmi-nəhan, ölürəm,
Fəda olum sənə, gəl eylə imtəhan, ölürəm.

Təbiət mövzusunda yazdığı misralara misal kimi "Bənövşə", "Qərənfil", "Gül", "Pərvanə", "Bülbül" kimi şeirlərini göstərmək olar. Digər şeirləri haqqında yetərincə danışılsa da Natəvanın dini şeirləri haqqında çox az yazılmış və demək olar ki, işıqlandırılmamışdır. Qərara gəldik ki, bu yazımızda onun Əhli beytə (ə) yazdığı şeirlərdən xüsusilə söhbət açaq. Xurşidbanu Natəvan iffəti və həyası ilə nümunəvi Azərbaycan xanımı idi. O, bu dərsi Xanım Zəhra (s.ə) məktəbindən almışdı. Çox təəssüf ki, Xurşidbanu Natəvan haqqında mətbuatda yazarkən onun dini kimliyini kölgədə saxlamağa çalışırlar. Halbuki, o bir müsəlman xanım idi və öz dini kimliyinə bağlı biri idi. Biz bu kimliyi onun yaradıcılığında, xeyirxah işlərində, geyim tərzində və bir sözlə, həyatının hər sahəsində görə bilərik.

Natəvan xan qızı olmasına baxmayaraq özünü Xanım Zəhraya (s.ə) kəniz hesab edirdi. Dövrün ziyalı, elit təbəqisindən olan xanımın özünü belə adlandırması onun mənəvi keyfiyyətləri ruhunda cəmləşdirməsindən xəbər verir. O, məhşur "Gəlməsin" rədifli nöhəsində belə yazır:

Fatimənin kənizi, bu qissəni eylə kim, tamam,
Bir-birə dəydi mərdü zən, şurə gəlibdü xasüam.
Növhə edər bu Natəvan, ruzü şəb ağlayar müdam,
Tapmasa bir dəri-nicat, dari-bəqayə gəlməsün.⁸

Ona əmisi tərəfindən hədiyyə olunmuş və onun üçün çox mühüm olan üzüyün üzərindəki şeiri də nəzərdən keçirəndə onun Xanım Zəhraya (s.ə) olan sevgisini görürük. Şeirin tərcüməsini təqdim edirik:

Mələklərlə oturub diz-dizə
Fatimənin kənizi -Xurşidbanu.⁹

Xurşidbanu Natəvan Kərbəla faciəsini ürək yangısı ilə qələmə alır və qəlb ağrısı ilə təqdim edirdi. Onun "Əli Əsgər", "Zeynəb", "Qasim", "Gəlməsin" rədifli şeirləri Kərbəla hadisələrinə və İmamların (ə) müsibətinə həsr edilmişdir.¹⁰ Xurşidbanu Natəvan "And verirəm" rədifli şeirində İmam Hüseyni (ə), oğlu Həzrəti Əli Əkbərə and verərək ondan şəfaət istəyir.

Əli, səni pədəri-müztərimə and verirəm,
Bu çöldə zar qalan mədərimə and verirəm.
Dağıldı ləşkəri şahın, pozuldu növrəği,
Nəcəf çölündə yatan Heydərimə and verirəm.
Bəli, bu dəşt ara dılfiqarü xəstəcigər,
Cavanları qırılan sərvərimə and verirəm.
Ələm batıbdı, Əli xeymələrdə, vəəsəfa,
Bu ləşkəri pozulan yavərimə and verirəm.
Bax indi öz anana, xak üzrə üz qoymuş,
Bu qanlı qundaq ilə Əsgərimə and verirəm.
Gör indi Fatiməni, həcləsi xərab olmuş,
Büsatə bərhəm olan xahərimə and verirəm.
Gəlibdi dərgəhə, ey şah, Natəvani-fikar,
Şəfaət eylə, ona, Əkbərimə and verirəm.

Xanım Zeynəbin (s.ə) çəkdiyi ağrı-acını "Zeynəb" nöhəsində nəzmə çəkərək onun başına gələnlərə görə çərxi-fələyi günahlandırır. Şeirinin sonunda Xanım Zeynəbə (s.ə) müraciət edərək bütün ümidini ona bağladığını bildirir:

Dağılaydı çərxin, ey çərx ki, olubdu zar Zeynəb,
Günəhi sənindi, oldu belə biqərar Zeynəb.
Düşübən güzarı bir dəm o şəhi-şərirə tapdı,
O zamanda bixud oldu, gedib ixtiyari-Zeynəb.
Bax özün bu dəm həya et ki, nə növ didə giryan,
Baxıb ol Hüseyinə gözlər olur əşkbar Zeynəb.
Üzünü Xudaya tutdu, qəmu dərini unutdu,
Bu Hüseyin, bu Kərbəladu, bu həmin o zar Zeynəb.
Nə edib nə çarə qılsın ki, ona ənis yoxdur,
Gəzib ol şəhidi tapmaz, olacaq nisar Zeynəb.
Nəzər eylə Kərbəlayə, necə verdi tən qəzayə,
Deyər idi kim, nə xoşdur belə eşqi-yari-Zeynəb.
Gəzib axtarırdı hər yan ki, tapa Hüseyini bir dəm,
Hüseyin vəfadə möhkəm, bu da etibari-Zeynəb.
Bilirəm günahkarəm, belə Natəvani-zarəm,
Sənə bağlayıb ümidin bu günahkar, Zeynəb. ¹¹

Kərbəla müsibətinə həsr edilmiş Həzrəti Müslümün dilindən olan "Gəlməsin" rədifli şeirindən təsirlənən Seyid Əzim Şirvani ona nəzirədə yazmışdır.

Xurşidbanu Natəvan:

Söylə Hüseyinə, ey səbə, Kərbübəlayə gəlməsün,
Gəlsə, düşər bu dəştidə dərdü bəlayə, gəlməsün.
Söyləginən gətirməsün Kufəyə nazlı Əkbəri,
Zülm ilə qanına batar türreyi-müşki-ənbəri.

Seyid Əzim Şirvani Xurşidbanu Natəvana bu nöhəsindən o qədər təsirlənir ki, ona cavab olaraq yazır:

Söylə Hüseyinə ey ərəb, Kərbübəlayə getdilər,
Fatiməni əcəb salıb, dərdü bəlayə getdilər.
Bir də Hüseyinə söylə ki, ey şəhi-insü can baba,
Siz gələsiz Mədinəyə, eyləyəyəm güman baba,
Əkbəri yollaram dedin, gəlmədi ələman baba,

Tərk eləyib Mədinəni, dəsti-bələyə getdilər..."

Seyyid Əzim Şirvani kimi nəhəng bir şairin Xurşidbanunun bu şeirindən təsirlənməsi və ona nəzirə yazması bizə iki həqiqəti sübut edir. Birincisi, Natəvanın şeiriyyatda olan məharətini, ikincisi isə hər iki şairin Əhli-beytə (ə) olan məhəbbətini. Bəli, bizim xalqın tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti məhz Əhli-beyt (ə) eşqi üzərində bina olunmuşdur.

İslam tarixinə bələd olan Xurşidbanu Natəvan öz əsərlərində müasirlərinə mənəvi təmizlik, xeyirxahlıq və insanpərvərlik duyğuları aşılamaq istəyib.

Nə Misr olaydı, nə Kənan, nə həsrəti-Yəqub,
Nə xar olub qəmi-hicranda, qərqi-matəm olaydı!
Nə çah olaydı, nə zindan, nə karvan güzəri,
Nə Yusifi bu bələdə görə bir adəm olaydı!

Araşdırmalardan məlum olur ki, Natəvan Azərbaycan və fars dillərində qiymətli mənzumələr yaradıb, Xaqani, Nizami və Füzuli kimi qüdrətli qələm sahiblərinin əsərlərinə nəzirələr yazıb. Şairənin 20 ilə qədər rəhbərlik etdiyi "Məclisi-üns" ədəbi cəmiyyəti o dövr Qarabağ və bütövlükdə Azərbaycan ədəbi mühitində mühüm iz qoyub.

Xurşidbanu həm də məharətli bir rəssam idi. 1866-cı ildə tərtib etdiyi "Gül dəftəri" on üç qəzəllə yanaşı onun sulu boya və karandaşla çəkdiyi müxtəlif güllər - qızılgül, bənövşə, qərənfil, eləcə də yasəmən, lalə və süsən əks olunmuş rəsmlər toplanıb. Rəsmlərin arasında mənzərə və müxtəlif bitkilərin təsvirinə də rast gəlmək mümkündür. Onların sayı otuza çatır. Bakıda çəkdiyi mənzərələrdən "Bakı mənzərəsi", "Dağlara yol", "Dəniz kənarı", "Məscidli qala", "Sahil kənarında körpü" və s. mənzərələri də müşahidə etmək olar. Xurşidbanu Natəvanın "Gül dəftərinə" daxil edilmiş bədii yaradıcılıq nümunələri arasında tarixi əhəmiyyətə malik digər rəsmlər də mövcuddur. Bunların arasında məşhur Şeyx Şamilin evinin və Qunib qalasının rəsmi diqqət çəkir. Tarixdən şairə-rəssamın Tiflisdə oğlu Mehdiqulu xanın yanında olarkən bir-neçə gözoşxayan mənzərələr işlədiyi də məlumdur. Onun "Metex qalası", "Şeyx Sənan dağı", "Narınqala", "Kür qırağı" və "Müctəhid bağı" mənzərələri bu gün bədiliyi ilə yanaşı Gürcüstan paytaxtının XIX əsr görkəminin necəliyini yaşatdığına görə tarixi əhəmiyyət də kəsb etməkdədir.

Xurşidbanu Natəvan həm də tikmə ustası idi. Xan qızının "Gül dəftəri" -nin üz qabığına ipək saplar və muncuqlarla tikdiyi nəbatı təsvirlər onun bədii dəyərini daha da artırır. ¹²

O, istedadlı şairə, dövrünün ictimai xadimi, rəssam, bədii tikmə ustası olmaqla yanaşı həmdə böyük xeyriyyəçi idi. O, xeyriyyəçi kimi Qarabağda böyük nüfuz qazanmışdı. Ona "el anası" deyə müraciət edirdilər. Bu el anası öz yanına gələnləri Quran ayələri oxumaqla xeyir-dua edərdi. ¹³

Şuşanın bir qrup şairləri bədii məclisi təşkil edilməsinin zəruriyyətini dərk edirdilər. Lakin, məclis düzəltmək üçün şərait və imkan yox idi. Ziyalılar yalnız Xan qızının köməyinə ümid edirdilər. Qarabağda 1872-ci ildə təsis edilmiş "Məclisul-üns" (dostluq məclisi) yaradıcısı olmuş və qüdrətli qələmi ilə ədəbi məclisin inkişafına şərait yaratmışdır. ¹⁴

1873 -cü ildə Şuşadan yeddi kilometr aralıda olan Sarıbaba təpəsinəki su mənbəyindən şəhərə içməli sərin suyun çəkilməsi üçün yüz min manat qızıl pul xərcləməklə şəhər sakinlərinin yüzillik arzusunu yerinə yetirib bulaq, su anbarı, hamam, buzxana tikdirmiş və park saldırmış, bir sıra xeyirxah tədbirlərə qoşulmuş, beynəlxalq sərgilərdə iştirak etmişdir. ¹⁵

Araz çayından Ağcabədiyə çəkilən su arxı da onun adı ilə bağlıdır, həmçinin Bakıda yerləşən Bibiheybət ziyarətghına yol çəkirmişdi. Beləki Xurşidbanu Natəvan ailə qurduqdan sonra beş il övladı olmur. Deyilənə görə Natəvan Bibiheybət pirinə əhd edir ki, əgər övladı olarsa, pirə yol çəkdirəcək. Xanımın nəziri Allah tərəfindən qəbul edilir və bir il sonra övlad sahibi olur. Öz əhdinə sadıq qalan Xan qızı pirə yol çəkdirir və övladını qucağına alıb nəzir dediyi yolla da Xanım Həkimənin (s.ə) ziyarəti üçün Bibiheybətə gəlir. Bu yolu salmaqla Natəvan Azərbaycanın Yaxın Şərq və qonşu ölkələrlə ticarət və ziyarət yolunu xeyli asanlaşdırmışdı. ¹⁶ Bibiheybət ziyarətghına yol çəkirməsini Aleksandır Duma da öz əsərində qeyd etmişdir.

Bundan başqa Natəvan onlarca gəncin xarici şəhərlərdə təhsilini davam etdirməsinə maddi yardım göstərmiş, məktəblərin açılması üçün xüsusi vəsait ayırmışdır. Məscidlərin tikintisinə və təmirininə xüsusi diqqət yetirirdi. Xurşidbanu Natəvan həmişə fəqirlərin, yoxsulların ehtiyacını ödəmişdir. Hər il xeyli pul sərf edib öz bağında İmam ehsanı verərdi. Mir Möhsün Nəvvab öz şeirlərində Xurşidbanu Natəvanı "nan səni" adlandırırdı.

1887-ci ildə aclıq dövründə Qarabağda kəndlilərin təsərrüfatı tamamilə məhv edilmişdi. Xurşidbanu Natəvanın əmrilə Qarabağda yoxsul kəndlilərə siyahı üzrə qaytarılmamaq şərti ilə taxıl paylanılmışdı. 1885-ci ildə Şuşada rəsmi məktəb açmaq üçün başda Xurşidbanu olmaqla tərəqqipərvər şəxslərin təşəbbüsü ilə Çar hökumətinə müraciət edilmişdi. O zaman məktəb üçün əlverişli bina olmadığından qızı Xan Bikənin yaşadığı binanı məktəbə vermişdi. Həmin binada ilk dəfə olaraq ibtidai "Russki-Tatarski" adlanan məktəb açılmışdı. Məktəbə Haşım bəy Vəzirov müdir təyin olunmuşdu.¹⁷

Şairənin həyatının son illəri çox kədərli olub. O zamanlar dərc edilən "Bakı quberniya xəbərləri" qəzetində Xan qızının maddi çətinliklər üzündən, ev əşyalarını, zinət əşyalarını satışı qoyduğu yazılıb. Birinci ərindən olan övladları ilə ikinci ərindən olan uşaqları arasında torpaq-mülk ixtilafları Natəvanı çətin vəziyyətə salır. Üstəlik, evindən xeyirxah məqsədlər üçün ayrılmış bir sandıq qızıl pul oğurlanır. Buna görə, Natəvanın Arazdan Mil düzünə çəkdirməyə başladığı arx yarımçıq qalır. Kədərli ömrünün sonlarında ağlamaqdan gözlərinin nurunu itirdiyi də nəql olunmaqdadır. Natəvan uzun sürən xəstəliklərdən sonra 1897-ci il 2 oktyabrda vəfat etmişdir və Ağdamın "İmarət" qəbirstanlığında dəfn olunmuşdur.

Onun ölümü yalnız Azərbaycanın deyil, bütün Qafqazın qabaqcıl və maarifpərvər adamlarını kədərləndirmişdi. Bu münasibətlə "Qafqaz", "Tərcüman" və başqa qəzetlərdə Natəvanın həyat fəaliyyəti haqqında yazılar dərc edilmişdi. Xurşidbanunun vəfatı şairlər tərəfindən "ədəbiyyat aləminə üz vermiş fəlakət", "şair məclisində günəşin batması" kimi ifadələrlə qələmə alınmışdır. Ağdam rayonu işğaldan azad olunandan sonra məlum olmuşdur ki, ermənilər tərəfindən Natəvanın məqbərəsi dağıdılmış, qəbri isə təhqir olunaraq qazılmış və sümükləri də qəbrindən çıxarılıb aparılmışdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. Vilayət Quliyev -Xurşidbanu Natəvan və Xasay xan Usmiyev
2. Bəylər Məmmədov-"Xurşidbanu Natəvan. Əsərləri"
(Bakı, Yazıçı, 1984) səh 4
3. Aleksandır Düma-"Qafqaza səyahət" səh 63 (tərcümə edən:Həmid Abbasov, Qəzənfər Paşayev)
4. İradə Əliyeva "Şad olan ruh"

5. Firudun bəy Köçərli-Azərbaycan ədəbiyyat tarixi səh 65
6. Laçın, Sultan. Xan qızı Natəvanın kəbinini kəsən kişi... (məqalə 2013.12-13oktyabr)
7. Zaman Əsgərli "Xurşidbanu Natəvan"
8. Tərtib edəni: Zaman Əsgərli (2005). XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası
9. Cəmil Tağıyev-"Xan qızı"(Bakı 2011) səh 83
10. Zaman Əsgərli " Bir daha Natəvan haqqında"
11. Paşa Əlioğlu "Nətəvanın iki qeyri mətbu şeiri" məqaləsi 2012ci il
12. Əliyev, Ziyadxan Alxan oğlu. Xan qızının "Gül dəftər"
13. Kamal Camalov-"İncə ruhlu şair və xeyriyyəçi "
- 14 Cəmil Tağıyev "Xan qızı" səh 16
- 15.Cəmil Tağıyev-"Xan qızı" Bakı 2011 səh17
16. Mehparə Sultanova- "Cəsarət və incəlik rəmzi"
17. Xosrov Axundov-"Xurşidbanu Natəvan barədə müşahidələrim"

Molla Pənah Vaqif haqqında:

Tutduğu yüksək səviyyəli siyasi və ictimai mövqeyinə baxmayaraq özünü Həzrəti Əlinin (ə) qulu adlandıran, XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqif 1717 -ci ildə Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Bu dəyərli şairimizin adı Pənah, atasının adı Mehdi, təxəllüsü də Vaqifdir. “Vaqif” kəlməsi iki mənanı - “xəbərdar” və “vəqf edən” əhatə etdiyi üçün şair bu təxəllüsü qəbul edərək şeirlərində də işlətməmişdir.

Axund olduğuna görə xalq onu "Molla Pənah" ünvanı ilə tanımışdır. Axund olduğunu özü Şəkili Məhəmmədhüseyn xan Müştəq təxəllüslü şəxsə hədiyyə göndərdiyi kürkdən dolayı nəzmə çəkdiyi müxəmməs ilə və öz gəlininə xitabən söylədiyi digər bir mürəbbesində açıq göstərmişdir:

Qış günü çünki dönər şol cənnətül-məvayə kürk,
Ol səbəbdən layiq olmuş firqeyi-mollayə kürk,
Görünür ədna əgərçi himməte-valayə kürk,
Eylə ki, püşak olur fəsli-şita əzayə kürk,
Tə'n edər yüz faxiri-məlbusei-dibayə kürk!

Və yenə yazır:

Bir qədəm bas ki, toy öz toyundur,
Toylar yaraşığı sənin boyundur,
Mollalar məskəni səri-guyundur,
Əl çək bu nazü-qəmzədən, gəlin!

Molla Vəli Vidadinin də Vaqifə qarşı yazdığı şeirlərinin bir bəndindən Vaqifin axund olması açıq-aşkar görünməkdədir:

San Çoban oğlu gəlsin yanına,
Axund deyib, canın qatsın canına,
Onun şövkətinə, sənin şanına,
O, yaxşı müxəmməs düzər, ağlarsan.

Vaqif yüksək təhsil görmüş, dogma dilindən əlavə ərəb-fars dillərini mükəmməl bilmiş və bir sıra dini, həmçinin dünyəvi elmlərdən agah olmuşdur. O, astronomiya, riyaziyyat, arxitektura və poetika üzrə geniş biliyə malik idi. O, Qazaxda tanınmış alim və pedoqoq Şəfi əfəndinin yanında dərs oxumuşdu.

Tarixçilər belə hesab edirlər ki, sonrakı təhsilini Gəncədə və yaxud Təbrizdə almışdır. Orası da məlumdur ki, Vaqif təhsilini başa vurduqdan sonra əvvəlcə Qazaxda, sonra isə Qarabağda məscid nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə dərs demiş və elə burada da Molla Pənah adını almışdır. Bu zaman onun alimliyi haqqında xəbərlər Molla Pənahın vətəninin hüdudlarından çox-çox uzaqlara yayılır. Firudin bəy Köçərli Molla Pənah haqqında yazır:

"Müasirləri onun dərin elmini və mollalığını müşahidə edib haqqında demişdir: "Hər oxuyan Molla Pənah olmaz!" və bu istilah indi də Zaqafqaz türkləri arasında bir məsəli-məşhurdur. Milli şairlərimizdən onun kimi sadə və açıq lisanda və ana dilimizin şivəsində şeir və qəzəl yazan az olubdur. Müasirləri ona nəzirə yazmağa səy və tələş ediblərsə də, onun kimi mühəssənathı, gözəl və açıq kəlam söyləməkdə aciz qalıblar."

XVIII əsrin ortalarında Gürcüstan sərhəddində gərginlik yaranır və bir çox ailələr Qazaxdan Qarabağ və Gəncəyə köçürülürlər. Vaqifin ailəsi də köçkünlərin arasında idi. Bu ailə Qarabağın Cavanşir uyezdinin Tərtəbasar kəndində sığınacaq tapır. Vaqif burada da mollalıqla məşğul olur. Kiçik bir kəndin mollasının aldığı cüzi maaş böyük ailənin maddi ehtiyaclarını ödəmir və Vaqifin ailəsi kasıblıq həddində yaşayır.

Qarabağa gəldikdən az sonra Vaqif Tərtəbasardan Şuşaya köçür. Burada mədrəsə açan şair tez bir zamanda şəhər sakinləri arasında həm gözəl müəllim, həm də istedadlı şair kimi tanınmağa başlayır. Şairin şöhrəti Qarabağ hakimi İbrahim Xəlil xana çatır və onu saraya dəvət edirlər. Vaqifin saraya gəlməsi barədə bir neçə rəvayət mövcuddur. Bunlardan birinə əsasən, Vaqif ayın tutulması və zəlzələ olacağı haqda öncədən dəqiq xəbər verir və bu xəbəri xana çatdırırlar. İbrahim Xəlil xan bu bacarıqlı münəccimlə tanış olmaq istəyir. Vaqifin dərin ağıl və zəkasından heyrətə gələn xan ona sarayda qalıb işləmək təklifi verir. Başqa bir rəvayətə görə hələ Gəncədə ikən Vaqif Cavad xana bir şikayətçinin dilindən ərizə yazır. Ərizənin üslubu xanı o qədər valeh edir ki, o, Molla Pənahı sarayına gətizdirir. Görünür, Vaqif astronomiya ilə ciddi məşğul olmuşdur. Bu sahədəki biliklərini təcrübi olaraq gün tutulmalarının və bu qəbildən olan digər təbii hadisələrin müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə etmiş, astroloji biliklərini isə sarayda özünün münəccim məsləhətləri ilə nümayiş etdirmişdir.

Ehtimal etmək mümkündür ki, Vaqif tətbiqi riyaziyyatı da yaxşı bilirdi. Beləki onun xan sarayının, yaşayış evlərinin, Şuşa qalasının divarlarının

tikintisində dəqiq hesablamalar aparması da bəllidir. Vaqifin zəngin kitabxanası vardı və o, daim öz biliklərini artırmaqla məşqul olurdu.

Əvvəllər sünni məzhəbində olan Vaqif sonra, yəni Qarabağa gələrkən və yaxud gəlməmişdən bir qədər öncə məzhəbini dəyişərək səmimi bir surətdə şiəliyi qəbul etmişdir. Məhşur tarixçi Salman Mümtaz yazır ki, "İbrahim xan Cavanşirə çox yaxın olmaq üçün qəsdən məzhəbini dəyişib", - deyənlər, bizcə, yanılırlar. Çünki Vaqifin mərsiyə və məşhur zikrləri səmimi şiə olduğunu göstərir." Bunu həm Vaqifin, həm də onun müasiri və dostu olmuş Molla Vəli Vidadinin şeirlərindən də öyrənmək olar. O, özünə nisbət Həzrəti Əlinin (ə) qulu olduğunu deyərək dini kimliyini bəyan edir.

Ağqız oğluyam, əhli-dərdəm mən,
Tayım-bərabərim yoxdur, mərdəm mən,
Əlinin quluyam, cavanmərdəm mən,
Ancaq sən yassarsan, xissət eylərsən.

Başqa bir şeirindən:

İsna əşərə çəkəri-kəmtər ola Vaqif,
Sordaridir o'la,
Xaki-dəri-övladi-peyğəmbər ola Vaqif,
Neylər dəxi dünya?
Ol gündə ki, həngamei-məhşər ola Vaqif,
Tut daməni-mövla,
Fəryadrəsin heydəri-səfdər ola Vaqif,
Xof eyləmə əsla!
Sən qərqsən hərçənd ki, dəryayi-vəbalə,
Tövfiq bulan sən.

Vaqif şiəliyi qəbul etdikdən sonra digər alimlər və ədibləri də şiə əqidəsinə cəlb etməyə çalışmışdır. Məsələn, Molla Vəli Vidadini bir an belə təbliğdən geri qalmamış və bir çox şeirlərində də Vidadini şiə olmağa dəvət etmişdir. Aşağıdakı şeirə nəzər yetirək:

Vaqif:
Vəqtən dəli olma, gəl eşit məndən,
Gəzmə, yalvar-yapış onlara gəndən,
Amma qorxun olsun Əbüllhəsəndən,

Səni əzim-əzim əzər, ağlarsan.
Qıl körpüdən çünki sürşər ayağın,
Cəhənnəm xovfindən yarılr yağın,
Qorxma, yenə Əli olur dayağın,
Əgər anıb həştü çahar ağlarsan.
Əqlin olsun, on iki imama inan,
Fayda verməz sonra olmaq peşiman,
Yəqin bil ki, qurulacaqdır mizan,
Əməlin qarşında durar, ağlarsan.
Həştü çahar çün halını duyarlar,
Sanma səni öz kefinə qoyarlar,
Əvvəl onlar səni diri soyarlar,
Sümüyünü ta gömərlər, ağlarsan.
Vaqif, gərçi əzabı var dünyanın,
Tutubsan ətəyin Şahi-mərdanın,
Sən neçün xovfini çəkərsən anın,
O gülər - gülərsən, ağlar - ağlarsan.

Və yenə başqa bir şeirində Vidadiyə xitabən:

Cavanşir xəlqilə ol qohum-qardaş,
Qazağın sözünü heç eyləmə faş,
Demirəm, dinini elə qızılbaş,
Əqlin olsa, özün, əlbət, eylərsən.

Molla Pənah Vaqifin Əhli beytə (ə) olan münasibətini və onun dini əqidəsinin səmimiliyini məşhur "Görmədim" müxəmməsində görə bilərik. Beləki dünyada düzlük və ədalət tələb edən şair bütün təbəqələrin, dəstələrin vəfasızlığından şikayət edir, yalnız on dörd məsumu sevən şəxslərdə vəfanın olduğunu və ən gözəl dəstənin də məhz onlar olduğunu qeyd edərək yazır:

Ey xoş anlar kim, Məhəmməd Mustafanı sevdilər,
Oldular aşiq, Əliyyül- Mürtezanı sevdilər,
Sıdqü iqlas ilə pənc alü abanı sevdilər,
Çardəh mə'sum tək müşkülgüşanı sevdilər,
Dəxi anlardan gözəl yaxşı cəmaət görmədim.

Şeirin davamında isə on ikinci İmamın (ə) zühurunu arzu edərək belə yazır:

Ya imam-əl-insü vəlcinnü şahənşahi-ümür,
Getdi din əldən, bu gündən böylə sən eylə zühur,
Qoyma kim, şeytani-məlun eyləyə imanə zur,
Şöleyi-hüsnünlə bəxş et tazədən dünyayə nur
Kim, şəriət məşəlində istiqamət görmədim.

Məhz buna görədir ki, SSRİ-i dövründə dərsliklərdə dinsizliyin təbliği üzündən bu bəndlər ixtisar edilərək verilirdi və məqsəd xalqımızı öz milli kimliyindən uzaqlaşdırmaq idi. Təəssüf ki, bu gün də eyni təbliğatı apararaq Molla Pənah Vaqifi dindən uzaq, din düşməni kimi göstərməyə cəhd edirlər. Lakin o, bir başqa məşhur şeirində öz dostu Vidadiyə "Bax" qəzəlini yazaraq bu dünyanın ibrət olduğunu və bu dünyadan üz çevirib Peyğəmbərə (s.ə) və Əhli-beytə (ə) baxmağı tövsiyə edir.

İbrət et Ağa Məhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən nə şahə, nə xunxarə bax!
Baş götür bu əhli-dünyadan ayaq tutduqca qaç,
Nə qıza, nə oğula, nə dusta, nə yarə bax!

Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xubo ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax!

Vaqifin ömrünün son günlərinə qədər sarayda yaşaması məlumdur. Onun sarayda tutduğu vəzifəyə gəldikdə isə o, əvvəlcə daxili işlər naziri (eşik ağası), daha sonra isə birinci vəzir kimi fəaliyyət göstərmiş. Özünün yüksək savadı və elmi biliyi ilə burada da hamının rəğbətini qazanır.

Birinci vəzir olduqdan sonra xanlığın xarici siyasətinə rəhbərlik etmişdir. 1783-cü ildə gürcü çarı II İrakli Rusiya təbəəliyini qəbul edir və Vaqif bir il sonra Tiflisdə həmin ölkələr arasında müqavilənin imzalanması mərasimlərində iştirak edir. Tiflisdə olduğu zaman Vaqif şəhərin tərifinə, İraklinin oğlu şahzadə Eulona və digər mövzulara həsr olunmuş şeirlər də yazmışdır. 1783-cü ildə İbrahim Xəlil xan II Yekaterinaya məktub yazaraq, ondan xahiş edir ki, Qarabağ xanlığını Rusiya təbəəliyinə qəbul etsinlər. İbrahim xan çətin bir seçim qarşısında qalmışdı: o ya Rusiyanı, ya da İranda hakimiyyətə gəlmiş türk mənşəli qacarların nəslindən olan Ağa Məhəmməd şah Qacarı seçməli idi. Ağa Məhəmməd şah Qarabağa yaxınlaşdıqca, İbrahim Xəlil xan II İrakli ilə daha artıq yaxınlaşmağa başlayır. Vaqif Ağa Məhəmməd xana qarşı birləşmək üçün İbrahim Xəlil xanın, II İraklinin, İrəvan hakimi

Məhəmməd xanın və Talış hakimi Mir Mustafa xanın danışıqlarında iştirak edir. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın qoşunları Araz çayını keçərək Şuşa istiqamətində irəliləməyə başlayırlar. Şuşalılar Vaqifin başçılığı altında müdafiə olunmaq üçün hazırlıq görürlər. Şuşanın mühasirəsi uzanır və Ağa Məhəmməd şah İbrahim Xəlil xanı qorxutmaq məqsədilə öz saray şairinə tapşırır ki, ona bir məktub yazsın. Məktubun fars dilindən tərcüməsi belə idi:

Fələkin məncənəqindən fitnə daşı yağır,
Sən axmaqcasına Şişə içərisinə sığınmısan.

Həmin beyt yazılmış kağızı oxa bərkidərək qalaya atırlar. Qarabağ xanının birinci vəziri Vaqif buna cavab yazaraq elə həmin yolla Qacara çatdırır. Şeirin tərcüməsi belə idi:

Əgər məni qoruyan, mənim bildiyimdir,
(O), şişəni daşın qoltuğunda mühafizə edir.

Vaqifin beyti Ağa Məhəmməd şahın qəzəbinə səbəb olur və o, top atəşlərini davam etdirmək əmrini verir. Lakin yenə heç nə alınmır. Şuşanın 33 günlük mühasirəsi qalanın igid müdafiəçilərini sarsıtmır və şah məcbur olub mühasirəni dayandıraraq Gürcüstana yola düşür. Qalanın müdafiəsində Vaqif özü də şəxsən iştirak etmişdi. Şairin atıcılıq məharəti xalq arasında hətta rəvayətlər də yaradıb. 1796-cı ildə qraf V. Zubovun başçılıq etdiyi rus qoşunları Şamaxıdan keçərək Qarabağ sərhədlərinə gəlirlər. İbrahim Xəlil xan öz oğlu Əbülfət xanın başçılığı ilə onun yanına elçilər göndərir. Bu heyətə Vaqif və tanınmış Qarabağ əmirlərinin oğlanları da daxil olurlar. Səfərət geri dönərkən İbrahim Xəlil xanla birlikdə Vaqifə də II Yekaterinanın adından qiymətli hədiyyələr verirlər. Vaqifə bahalı daş-qaşla bəzədilmiş əsa düşür. 1796-cı ildə II Yekaterina vəfat edir. Yeni imperator I Pavel Qafqazdakı rus qoşunlarını geri çağırır. Ağa Məhəmməd şah bundan istifadə edərək onun üzünə ağ olmuş xanları cəzalandırmaq istəyir. Elə həmin il o, yeni yürüşə çıxır və bu yürüşünü Şuşadan başlayır. Bu dəfə İbrahim Xəlil xan qalanı döyüşsüz təslim edir və öz qohumları, yaxın adamları və kiçik dəstəsi ilə Azərbaycanın şimalına qaçır. Lakin məlumdur ki, Vaqif, o vaxt xanın özü ilə götürdüyü adamların içində olmayıb. Məşhur tarixçi Mirzə Camalın (İbrahim Xəlil xan Şuşaya qayıtdıqdan sonra Vaqifin yerini məhz o tutmuşdu) yazdığına əsasən, Vaqifi səhərə yaxın saraya gətirirlər və Ağa Məhəmməd şah tapşırır ki, səhəri gün onu edam etsinlər. Ən qəribəsi budur ki, Mirzə Camalın yazdığına əsasən, elə həmin axşam o, hansısa günahlarına görə dan yeri söküləndə özünün də üç

xidmətçisini edam etdirmək tapşırığı veribmiş. Ancaq Ağa Məhəmməd şah özü səhərə sağ çıxmır. Onun edam edəcəyi həmin üç xidmətçi maneəsiz olaraq şahın yatağına daxil olur və onu qətlə yetirirlər.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın ölümü də şairi xilas edə bilmir. Vaqifin azad edilməsindən az sonra Məmməd bəy Cavanşir onu və oğlu Əli bəyi edam etdirir. Böyük sənətkarın edam olunma səbəbləri tarixçilər arasında müxtəlif cür yozulur. Danışır ki, qətl günü fərraşlar onları xanın yanına aparmağa gəldiklərini söyləyirlər. Yolda Əli bəy atasından soruşur ki, xan yuxarıda oturma bizi aşağı niyə aparırlar? Vaqif cavabında söyləyir: "Bizi çoxlarını göndərdiyimiz yerə aparırlar". Vaqifi Şuşada böyük şərəflə dəfn edirlər. Hətta məzarının üstündə kiçik bir məqbərə də tikilir ki, bura sonradan ziyarətgaha çevrilir. Buna baxmayaraq Vaqifin ölümündən sonra onun evi talan olunur və əlyazmaları yandırılır. Şairin şeirlər "Divan"ı da bu səbəbdən bizə gəlib çatmamışdır. İndi kitablarda nəşr olunan şeirlər isə şairin yaradıcılığının pərəstişkarları tərəfindən bircə-bircə toplanmışdır. Onun şeirləri aşıqların dilindən düşmürdü və xalq arasında əzbərdən deyilirdi. Bundan başqa şairin şeirləri bəzi adamlar tərəfindən yazıya da alınmışdı. Lakin bütün bunları bir yerə toplamaq, yazıya almaq və nəşr etdirmək heç də asan iş deyildi. İlk dəfə bu işi Mirzə Yusif Nersesov görür. 1856-cı ildə Teymurxanşurada Vaqifin ilk kitabı basılır. Vaqif yaradıcılığı təkcə azərbaycanlılar arasında deyil, həm də gürcü və erməni mühitində məşhur olmuşdur.

Yaradıcılığına gəldikdə isə o, qəzəl, təcnis, müxəmməs, müstəzad, müəşşərə, müşairə, məsnəvi və mərsiyələr yazıb. Ancaq onun yaradıcılığının böyük bir qismi, aşiq poeziyasından götürülmüş qoşma növündə yazılmış şeirlər təşkil edir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Firidun bey köçərli-Azərbaycan ədəbiyatı, 1- ci cild
2. Salman Mümtaz-Azərbaycan ədəbiyyat qaynaqları
3. Molla Pənah Vaqif- "seçilmiş əsərləri"

Qasım bəy Zakir haqqında:

“Allahı zikr edən”, yəni daim Onu yad edən mənasını verən "Zakir" təxəllüsü ilə tanınan, Azərbaycanın görkəmli şairlərindən biri olan, lirik və satirik şeirləri ilə şöhrət qazanan Qasım bəy Əli bəy oğlu Zakir 1784 (və ya 1789-cü ildə) Şuşa şəhərində zadəgan ailəsində dünyaya göz açmışdı. Onun ulu babası Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xanın qardaşı olmuşdur. O cümlədən, “Qafqaz” qəzetində qeyd edilir ki, Qasım bəy Pənahəli xanın əmisi olan Səhl Əli bəyin nəslindən idi. O, Şuşa ruhani məktəbində fars dilində mükəmməl təhsil almış və Firdovsi, Xəyyam, Xaqani, Nizami, Sədi, Cəlaləddin Rumi kimi böyük klassiklərin əsərlərindən bəhrələnmişdi. Haqq-ədalət tərəfdarı olan şair daim cəmiyyətdəki eybəcərlikləri tənqid etmiş və xalqının maariflənməsi üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Fars dili ilə yanaşı ərəb dilini də mükəmməl öyrənmişdir.

Həyatına qısa baxış:

Qasım bəy hələ yeniyetmə ikən Qarabağda baş verən siyasi-hərbi hadisələrin şahidi oldu. 1795-ci ildə Qacar şahı Qarabağa hücum edəndə Qasım bəyin on bir yaşı var idi. Qasım bəy yeniyetməlik və gənclik illərində Şuşanın Qacar ordusu tərəfindən mühasirədə saxlandığını, şəhər sakinlərinin işğalçıların qarşısında mətanətlə dayandığını, Qacarın Şuşada qətlə yetirildiyini, şair Molla Pənah Vaqifin öz oğlu ilə Cıdır düzündə öldürüldüyünü, daha sonra da İbrahim xanın vəhşicəsinə güllələndiyini görüb keçib. Bir-birini əvəz edən bu gərgin, mürəkkəb, faciəli hadisələr onun yaddaşında silinməz izlər buraxmışdı.

Qarabağ xanlığı Rusiyanın idarəçiliyinə daxil ediləndən sonra O, çar ordusunun Qafqaz müsəlman könüllü atlı dəstəsinə qoşulub. 1806-1813-cü illər və 1826-1828-ci illər Rusiya-Qacarlar arasındakı müharibələrinin iştirakçısı olub. Qasım bəy 1828-ci ildə fərqləndiyinə görə çarın əmri ilə gümüş medalla təltif edilib.

Ömrü siyasi, ictimai hadisələrin cəngində keçən şair 1829-cu ildə böyük bir faciə ilə üzləşdi. Oğlu xəstələnərək vəfat eddi. 1830-cu illərin sonlarından başlayaraq təsərrüfatla məşğul oldu. Ancaq bundan sonra da dünyası yalnız Qarabağla sərhədlənməyib. Böyük hörmət, nüfuz sahibi olan Zakir dövrünün Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşınlı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, eləcə də gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı

general-qubernatoru Mixail Kolyubakinlə əlaqə saxlamış və məktublaşmışdı. Qasım bəy Zakirin rəiyyətin dərdini çəkməsi, onlara müəyyən məsələlərdə məsləhətlər verib ayıq salması yerli bəyləri hiddətləndirmişdi. Üstəlik, onların çoxunu Zakir satirik tənqidinin hədəfinə çevirmişdi. Onlar şairi dövlət nəzərində etibardan salmaq və həbs etdirmək üçün fürsət axtarırdılar. Düşmənləri üçün bəhanə tapmaq isə çətin olmadı. Zakirin qardaşı oğlu Rüstəm bəy gecə işdən qayıdarkən günahsız yerə həbs olunaraq öldürüldü. Rüstəm bəyin qardaşı Behbud bəy yerli çar məmurlarından intiqam almağa and içdi və çar hökumətindən qaçaq düşdü. Behbud bəyin çar məmurlarını və polis işçilərini təqib etməsini, bəzilərini öldürməsini bəhanə edən düşmənləri bu məsələdə Zakiri günahlandırdılar. Şuşa vilayətinin rəisi Tarxan-Mouravov 1849-cu ilin oktyabrında böyük dəstə ilə Xındırığa basqın edir və kəndliləri soyub-talayırlar. Şairi ailəsi ilə birlikdə həbs edirlər. Şair həbsxanadan hökumət dairələrinə dəfələrlə məktubla müraciət edərək qanunsuz tutulduğunu bildirirdi. Ancaq şikayətlərinə ədalətli cavab verilmirdi. O, bir il müddətində Şuşa həbsxanasında saxlandı. Sonra mühakimə olunmadan Bakıya sürgünə göndərildi. Maraqlıdır ki, şairin Qarabağdan sürgün olunması isə Aşura gününə təsadüf etmişdir. Bu baxımdan Zakir yazırdı ki, hətta, onun düşmənləri İmamın (ə) qatillərinin yolunu tutaraq, bu müqəddəs günü belə nəzərə almış və heç bir güzəştə getməmişlər.

Bakıda dövlət idarəsində çalışan dostlarına məktub yazaraq qanunsuz həbs olunduğunu bildirir və dostlarının köməyi ilə bir neçə aydan sonra Şuşaya qaytarılır.

Zakirə Şuşada da azad yaşamağa imkan vermədilər. O, ömrünün sonunadək polis nəzarətində oldu, maddi ehtiyac və çətinliklər içərisində güzəran keçirdi. Qarabağa qayıtdıqdan sonra çar hökuməti ona təqaüd ayırmışdı. Amma 1857-ci ildə, ilk təqaüd pulu Şuşaya çatanda Qasım bəy Zakir artıq vəfat etmişdi. Şəhərin Mirzə Həsən qəbiristanlığında dəfn edilmişdi.

***Yaradıcılığı və yaradıcılığında Əhli beytin yeri:**

Hələ erkən yaşlarından Zakir şeir yazmağa başlamışdır. Onun ilk şeiri 1854-cü ildə “Qafqaz” qəzetində dərc olunmuşdu. Zakir əsasən lirik qoşmalar, qəzəllər, satira və təmsillər yazırdı. Şair öz lirik şeirlərini əsasən qoşma (şeirin aşiq forması) şəklində yazırdı. Dilin sadəliyi və bu formanın istifadəsi onun poeziyasının məşhurluğuna şərait yaratmışdı. Zakir satirik şeir janrının ustadlarından biridir. “Azərbaycanın şairləri” 1962-ci il kitabında qeyd edilir

ki, Zakir XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni satirik istiqamətin banisi olmuşdur.

Böyük satirik şair olan Qasım bəy ictimai və siyasi məsələlərə də açıq gözlə baxmış, hər cür yaraların sağlmasına cəhd etmiş, "məzlumun qanını içənlərə" nifrət etmiş, onlara qənim kəsilmiş, xalqın nicatını yalnız maariflənməkdə görmüşdür. İctimai haqsızlıqlara qarşı amansız və mübariz olmaq ruhu şairin maarifçi realist və satirik şeirlərinin diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərindəndir. Satirik şairin əsasən, ifşaçı ruhda olan realizmi, kəskin satirası, yaradıcılığında xalq həyatına yaxınlıq, feodal təhkimçi mühitdə kütlənin elmdən uzaq tutulmasına qarşı çıxması, yaşadığı mühitdəki nöqsanlara dərin istehzal münasibət onu müasirlərindən fərqləndirirdi. Çox heyif ki, Qasım bəy Zakirin yalançı və dinə bidət gətirən ruhanilərin tənqid etməsini bəzi tədqiqatçılar onun dinə qarşı əks mövqedə dayanması kimi qələmə veriblər. Sovetin məqsədyönlü yanlış təbliğatı Qasım bəydən də yan keçməmişdi. Halbuki Qasım Bəy Zakir saxtakar "ruhaniləri" tənqid etməkdə məqsədi həmin ruhanilərin bu əməlləri ilə insanları dindən uzaqlaşdırması idi.

Vaiz bizə söylər şəri-Müstəfa;
Həramə mürtekib olmayın əsla!
Özü lüm-lüm udur batində, əmma
Zahirdə dediyi mənaya bir bax!

Zakirin fikrincə, yalançı ruhanilərin İslama, o cümlədən İmamın (ə) şəhadətinə uyğun olmayan bu əməlləri sadə müsəlmanların öz dinlərinə olan inamını və imanını azaldır. Çünki şəriətin buyurduqlarına din xadimləri əməl etməzlərsə, avam və cahil rəiyyəət də etməyəcəkdir. Zakir yazırdı:

Kimdi baxan peyğəmbərə, imamə,
Bu dağılmış düşən deyil nizamə!
Orucluqda şürbi-meyi-gülfamə,
Mahi-məhərrəmdə zinayə bir bax.

**

Baqqal qoyar tərəziyə imanın,
Əsəl qiymətinə satar ayranın.
Qudurmuş it kimi tutar dörd yanın
Deyən yoxdur Ali Əbaya bir bax!

Onun fikrincə, islamın adından məhərrəmlikdə, orucluğu və digər mərasimlərdə xalqı aldadan mollaların, axundların və başqa yalançı din xadimlərinin Kərbəla müsibətində İmamı (ə) qətlə yetirənlərdən heç bir fərqi yoxdur. Çünki İmamı (ə) qətlə yetirənlərlə, bu gün Aşura günündə onun adından sui-istifadə edənlər mahiyyət etibarilə bir-birlərinin eynidirlər.

Təqəllübdə, məllüqdə ustadсан,
Doğru sözün yoxdu, kizbə mötadsan;
Qatili-imamsan, İbni-Ziyadsan,
Lazımdır eyləmək əlhəzər səndən.

Həmçinin, Qasım bəy Zakir bir çox təmsillərin və mənzum hekayələrin müəllifidir. Şair onların süjetlərini əsasən klassik ədəbiyyatdan, həmçinin rus yazıçısı İvan Krılovun təmsillərindən götürürdü. Onların arasında “Tülkü və Aslan”, “Qurd, Çaqqal və Aslan”, “İlan, Dəvə və Tısbağa” və s. var. Təmsillərində zalıma nifrət və məzluma rəğbət aşılarmışdır. Onun təmsillərini iki yerə bölmək olar: birinci, hakim təbəqənin kəskin tənqidi və ictimai ədalətsizliyə etiraz. Bu qism təmsillərdə zəhmətkeş xalqa rəğbət və məhəbbət öz əksini tapır. İkinci qism təmsillər isə əxlaqi və tərbiyəvi xarakter daşıyır. Təmsillərində sədaqət, düzgünlük, haram işlərdən uzaq olmağı (yalan, böhtan, hiylə) tövsiyyə edirdi. O, həmçinin yaltaqlıq edənləri də satira atəşinə tuturdu.

Biri o kim hər kəs xəlqə zülm edər,
Aqibəti ədl ilə fənaya gedər.

Mövzularına görə şairin mənzum hekayələrini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar: feodal əxlaq normalarını, yalançı din xadimlərinin ifşası və eşqin tərənnümü. O, öz dini inancını və Əhli beytə (ə) olan məhəbbətini mənzum hekayələrində göstərirdi. "Aşiq və Məşuq" mənzum hekayəsində eşqi tərənnüm edərkən hədislərdə gələn hadisəni - İmam Əlinin (ə) Rəbbinə olan eşqini nəzmə çəkərək belə yazırdı:

Nə kəlami-fəsih, hədisi-səhih
Ol şiri-bişeyi-xaliqu-əkbər, Sahibi-Zülfüqar, ağayi-Qəmbər
Kim, sabiqə hadisati-qəzadən
Yarə götürmüşdü tiri-ədədən.
Mübarək payinə toxunub peykan Çubi-peykan sınıb, xüd özü haman
Qalmış idi üstüxani-mövladə,
Rəncü ələm yetirirdi ziyadə.

Nə qədər cərrahi-kamil gəlirdi, Peykanı çəkməkdə aciz qalırdı.
Buyurdu Rəsuli-xətmi-ənbiya, Şafei-qiyamət, əmini-xuda:
"Ol zaman ki, Əli səcdəyə gedər Mütləqa özündən olmaz müstəhzər.
Dilü canı olur cananə vasil,
Ənbur ilə çəkin peykani qafil".
Nə növ ki, buyurmuşdu ol sərvər, Birəncü bitəb onu çəkdilər.
Kim ki, zövqi-eşqi eyləyə inkar,
Sən bil ki, zatında onun şübhə var.
Eşq eylər adəmi daxili-səvab,
Eşqsiz bəşərdən övladır dəvab.

Qasım bəy Zakirin şeirlərini araşdırdığımız zaman görürük ki, o dinə bağlı biri idi və İslamın dəyər verdiyi prinsipləri, yəni zülmə barışmamaq və ədalətli bir cəmiyyət yaratmaq amalını insanlara öz söz sənəti ilə çatdırmağa çalışırdı. Qasım bəy Zakir dünyanın gedişinə ah-nalə edirdi. Batilin haqqa, əyrinin doğruya, şərin xeyirə, nəfsin təqvaya, cəhalət zülmünün hidayət nuruna, həsədin ədalətə qalib gəldiyini, müsəlmanla yəhudinin eyniləşdirildiyi bir cəmiyyəti müşahidə edən şair çıxış yolu axtarır və qənaətə gəlir ki, bunun tək yolu "şəriət təxtinin şayəstə sultanı"-nın, yəni İmam Mehдинin (ə) zühur etməsidir.

Dönüb vəzi-zəmanə fərq edən yox ziştü zibani,
Seçən yoxdur müsəlmandan yəhudi kibrü tərsanı,
Zühur et, ey şəriət təxtinin şayəstə sultanı,
Götür bürqə camalından, münəvvər eylə dünyanı,
Qalıb zülmət aləm, göz yolunda intizar eylər.

Başqa şeirində isə belə yazır:

Ey şəhənşahi-ümurati -cahan, eylə zühur,
Ənqəribdir yetişsə şişeyi namusa xələl.

O, müxəmməslərinin birində dövrün eybəcərliklərini sadalayaraq İmam Əlidən (ə) kömək istəyir, səmimi şəkildə sanki İmam Əliylə (ə) danışır. Şeir uzun olduğundan bir hissəni təqdim edirik:

Mənbəi-cudü kərəmsən, mədəni-fəzlü əta,
Qütbi-aləm, nöqtəyi pərgar, həm ərzus-səma,
İbni-əmmi-Mustafa, damadi-xətmi-ənbiya,

Rovzeyi-cənnət misalın məcəi şahu gəda
Olmasa səndən mədəd, əhvalıma səd ahu va,
Ya Əli, Səndən mədəd, ya Əbülhəsən səndən haray.
Varımola(varmı ola) ya Rəb, mənim tək hiç yerdə naxələf,
Tifil ikən ləhvü ləəblə eylədim ömrü tələf,
Düşdü axır başıma şuri-həvayi-zəngü dəf
Xubrular navülki mujganına oldum hədəf.
Nəfsi zalım bir tərəf, şeytanı məlun bir tərəf
Olmuşam indi peşiman ey şahı-xaki Nəcəf,
Ya Əli səndən mədəd ya Əbülhəsən səndən haray.

Qasım bəy Zakir bir müstəzadında vurğulayır ki, insanların bu dünyada və axirətdə səadətə, xoşbəxtliyə çatması üçün yeganə düzgün yol 14 məsumun (ə) ətəyindən tutmaları və 72 nəfər Kərbəla şəhidlərindən ibrət almasıdır.

“Ey dil, yapış ol Əhmədi-Muxtar ətəyindən
Ta ki, nəfəsin var,
Səflər dağdan Heydəri-Kərrar ətəyindən
Qəmdən bizi qurtar.
Tut silsileyi-seyyidi-əbrar ətəyindən
Onlardı dəhü çar (burda "dahu çar " 14 məsumə işarədir)
Həftad dü tən yavəri-qəmzar ətəyindən ("həftaddü tən yavəri qəmzar"
72 Kərbəla şəhidinə işarədir).
Xoşxülq, xoş ətvar.
Hər xeyir tökülsə, tökülür var ətəyindən,
Bil vazehü aşkar.
Yox daneyi-ərzən qədəri şeri-qəzəldən,
Zakir, sənə çarə.
Tut Ali-Əlinin genə naçar ətəyindən
Fəryad elə yalvar.”

O, Qiyamət günü Əhli -beytin (ə) şəfaətinə ümid bəsləyərək yazırdı;

Keçdi həzyan ilə ovqat bağışla, ya Rəbb,
Bi-həqqi Əli cürmi məni pirani.
Nəçidir maliki Rizvan üzümə açmaya dər,
Ola hər kimsənin əldə onun fərmanı.
Zakir-rusiyaham, gərçigünahım çoxdur,
Var dəstimdə, vəli, Ali -Nəbi damam.

Başqa bir qoşmasında isə:

Əsasi-qiyamət olanda bərpa,
Kimdir gövrə yetən ondan masiva.
Sərdəftəri rəsul, Xatəmi Ənbiya.
Tənzili- ayeyi-Qurandan mədəd.

Ey Nəbiyyi-Mürsəl , ey kanı Kərəm,
Zakirəm şəfaət səndən istərəm.
Bir əməlim yoxdur onda neylərəm.
Deyələr turşeyi-səfərdir mənə.

İmam Hüseyin (ə) matəmi və Kərbəladakı müsibətlərin xatirəsi bir çox şairlərimiz kimi Zakirə də böyük təsir etmiş və bu münasibətlə bir neçə növhə yazmışdır.

Onlardan biri Xanım Zeynəbə (s.ə) aid olan növhəsidir ki, bu haqda görkəmli əbədiyyat tarixçisi Firudun bəy Köçərli belə yazır: "Bu vaxta kimi nə qədər ki, dəhşə-Ninavada vüqaa gələn faciə barəsində və xüsusən Əhli-beyt (ə), Seyyiduş-şühada (ə) haqqında növhələr deyilibsə, heç biri şairə bu zəriflikdə, bu dərəcədə nazik istiarə və şirin ibarələr ilə növhə demək müəssər olmayıb". Növhədə bülbülün fəryadını, lalənin bağrının qara olmasını gülün və sünbülün çəməndə pərişan olmasını, qönçənin boynu bükük və ağzıyumulu qalmasının səbəbini soruşduqda hər biri ahu fəğanla cavab verirlər ki, bizi bu hala salan Xanım Zeynəbin (ə) əsir halda Şama getməsidir.

Bu nə mahnıdır ki, həddən keçib izzirabi-Zeynəb,
Fələk üzrə mehrü-mahi eyləyib kəbab Zeynəb.
Dedim əndəlibi-zarə ki, nə ah-zardır bu?
Dedi: Bu fəğanə bais ələmi-cənab Zeynəb.
Dəxi lalədən soruşdum: niyə dağdar olubsan?
Dedi: Yandırıldı bağrım o evi xərab Zeynəb.
Gülü, sünbülü çəməndə bu gün əşkbar gördüm,
Buları edib pərişan yəqin inqilabi-Zeynəb.
Bu bəlalı çöldə qönçə necə bərqədar olsun,
Kim, əsir Şami-şuma gedə biniqab Zeynəb.
Özün etsə qərqeyi-xun nə əcəb o qətlgəhdə,
Bədəni-Hüseyni göz-göz görə çün cənab Zeynəb.
Götür zivəri aradan ki, fəqani-şanə qoymaz,

Səri-zülfi-növrəsə verə piçtab Zeynəb.
Deyil özgə ğazə hacət onun əllərin həmin dəm,
Dəmi-Qasim ilə eylə necə gör xizab Zeynəb.
Götür zibəri aradan ki, fəğani-şanə qoymaz
Səri-zülfi-novərusə verə picü-tap Zeynəb.
Yetişibdir bir məqamə işə sərburəhanə Şamə
Gedər, üz tutub məkəsdən eləyən hicab Zeynəb.

Sonra isə çərxi fələyə xitab edib deyir ki, axı necə rəva olardı ki, öz qamətinin kölgəsindən belə həya edən Zeynəb (s.ə) küçələrdə o cür gəzməyə məcbur qalsın?!

Nə rəvadür güşadə gəzə kuçə-kuçə, ey çərx,
O, öz əksi-qamətindən eyləyən hicab Zeynəb.
Xəbər aldım əhli-beytin, ədədi qəmin fələkdən,
Dedi ki, hesaba gəlməz qəmi-bihesab Zeynəb.

Sonra üzünü yerə və göyə tutub deyir:

Nə həyadır səndə ey göy, nə vəfadır səndə ey yer,
Neçə gündür Kərbəlada nə xurü, nə xab Zeynəb.

Daha sonra isə bütün şielərin günahının bağışlanmasını Allahdan istəyib yazır:

Qəmə şienin günahın Sən özün bağışla, ya Rəbb,
Bədəli-qəmini-Gülsüm beruxi-pürab Zeynəb.
Dəxi Zakiri hesab et səgi-kuyi-Kərbəladən,
Behəqqi-fəqani-Zəhra, behəqi-əzab Zeynəb.

XIX əsr realist Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri və Əhli beyt (ə) aşiqi olan Qasım bəy Zakirin ədəbi irsi xalqımızın mədəniyyət xəzinəsinə daxil olmuşdur.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Qasım bəy Zakir" Seçilmiş əsərləri"
2. Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyat tarixi."
3. F. Köçərlinski. Azərbaycan tatarlarının ədəbiyyatı. 1903-cü il.

Sabir haqqında:

Azərbaycan xalqının böyük şairi Mirzə Ələkbər Tahirzadə Sabir 1862-ci il may ayının 30-da Şamaxı şəhərində tacir ailəsində anadan olmuşdur. İlk öncə bunu qeyd etməliyik ki, onun atası Məşhədi Zeynalabdin və anası Səltənət xanım son dərəcə dindar idilər. Onlar Ələkbərə hələ lap kiçik yaşlarından oruc tutmağı, namaz qılmağı və ona dini şeirlər öyrətmişdilər. Ədəbi tənqidçi Seyid Hüseyn bu haqda yazırdı: “Məşhədi Zeynalabdin kiçik oğlu Ələkbərin təlim və tərbiyəsinə ayrıca bir əhəmiyyət verir, onu gələcəkdə İmam Əli (ə) məddahı kimi görmək istəyirdi. Ona hətta bir-iki beyt qəsidə də əzbərlətmişdi. Balaca Ələkbər uşaq lisanı ilə atasının dükanı qarşısında “Mənim aləmdə soltanım Əlidir, Mənim miri-cihanbanım Əlidir”. – deyə oxuduqca Zeynalabdinə bir fərəh verirdi”. Sabir kiçik yaşlarından namaz qılıb, oruc tutmağa başlamış və islam dininin bu zəruri şərtlərini ömrünün sonuna qədər dərin bir məhəbbət və bağlılıqla icra etmişdir. Ələkbərin gələcəkdə şeir yolunun geniş cığır açan bir yolçusu olmasında onun əvəzsiz fitri istadı ilə bərabər, Seyid Əzim Şirvaninin böyük rolu olmuşdu. Sabir 12 yaşına qədər mədrəsədə oxumuş, sonra isə 1874-cü ildə Bakı quberniya məclisinin Şamaxıdakı ruhani məktəbində–maarifpərvər şair Seyid Əzim Şirvaninin yeni üsullu məktəbində təhsil almışdı. Müəllimi Seyid Əzim, Ələkbərə fars dilindən şeirlər tərcümə etdirir və onu istiqamətləndirir, eləcə də onun tərcümələri ilə yanaşı orijinal şeirlərini də oxuyub redaktə edirdi. Sabirin ilk məlum tərcüməsi Sədinin Gülüstən əsərindən "Didəm güli-tazə çənd dəstə" misrası ilə başlanan mənzum hekayənin bir parçasıdır.

Daha sonra atası Ələkbəri təhsildən ayıraraq öz dükanında köməkçi işlədir. Bununla belə Ələkbər yenə də oxuyub yazmağa davam edir. Dostu Abbas Səhhətin yazdığına görə, Sabir alış-verişdən daha çox oxuyub-yazmağa həvəs göstərdiyi üçün atası hirsələnib tez-tez onu məzəmmət edirmiş və hətta bir dəfə şeir dəftərini də cırıbmış.

A.Səhhət yazır: “Bu vəqədən sonra Xorasana gedən bir karvana qoşulub gedirsə də, atası xəbərdar olub qaytarır”. Oğlunun bu cür reaksiyasından sonra mülayimləşən atası onun qiraətlə, yaradıcılıqla məşğul olmasına rüsxət verir, sonradan isə onu 1884-cü ilin avqustun 22-də Xorasana, İmam Rzanın (ə) ziyarətinə göndərir. Bu barədə Abbas Səhhət belə qeyd edir: “23 yaşında Xorasan ziyarətinə gedir və tarix olaraq bu şeiri yazır:

Sabiri-şeyda ki, tərki-şəhri-Şirvan eylədi,
Bülbülə bənzərdi kim, meyli-gülüstan eylədi.
Min üç yüz birdə hicrətdən sora, meymun ili,
Axiri-şəvvaldə əzmi-Xorasan eylədi.

Bir neçə il İranın müxtəlif şəhərlərində yaşayan Sabir, Xorasanda yayılan vəba xəstəliyinə görə Şamaxıya qayıdır. Bir qədər burda qaldıqdan sonra Kərbəla ziyarətinə gedir. Abbas Səhhət bu haqda qeyd edir ki, "Bir neçə vaxt Şamaxıda qaldıqdan sonra Kərbəla ziyarətinə azim olur. Ətabati-aliyatda bir çox növhə və dübeytlər yazmışdır..." Kərbəladan qayıtdıqdan sonra yenə Xorasana gedir. Xorasanda olduğu zaman atası vəfat edən Sabir anasının dilindən təsirli bir məktub alır və anasının sözləri onu yenidən Şamaxıya qayıtmağa məcbur edir.

Çox maraqlı nöqtələrdən biri də İmam Rzanı (ə) ziyarət etdikdən sonra məktublarından birini "Məşhədi Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvan" olaraq qeyd etmiş, amma bu məktubu "Hophopnamə"yə daxil edən tədqiqatçıların şairin imzasının qarşısındakı "Məşhədi" sözünü ixtisar etmələri də, heç şübhəsiz, məqsədli şəkildə olmuşdur.

1886-cı ildə şair Büllurnisə xanım ilə evlənir. Onların səkkiz qızı, bir oğlu dünyaya gəlir. Ailəsini dolandırmaq üçün sabun bişirib satmaqla məşğul olan şair güzəranını çətinliklə təmin edə bilir. 12 fevral 1902-ci ildə Şamaxıda zəlzələ nəticəsində evi tamamilə dağılmışdı.

Sabir müəllim peşəsinə böyük rəğbət bəsləmiş, bu peşəyə yiyələnmək üçün böyük həvəs və səy göstərmişdir. O, 1908-ci ildə Bakı quberniya ruhani idarəsində imtahan verən şair şəriətdən və ana dilindən dərs demək hüququ alır. Dostu Abbas Səhhətlə məktəb açmaq istəsə də buna nail ola bilmir. Ona görə də Şamaxıda bir müddət köməkçi müəllim kimi dərs deyir.

Məktəb açmaq arzusu 1908-ci ilin sentaybr ayında dostlarından birinin köməyi ilə baş tutur. Karvansaraların iki otağını təmir edən Sabir burada "Ümid" adlı məktəb açır. Burada ana dili, fars dili, hesab, coğrafiya və digər elmlərə dair ibtidai məlumat verilir, Quran və şəriət öyrədilirdi. Lakin, məktəb cəmi bir il fəaliyyət göstərir. 1910-cu ildə işləmək üçün Bakıya gələn Sabir "Zənbur" qəzetinin redaksiyasında çalışır. Az sonra Balaxanıda uşaqlıq dostu S.M. Qənizadənin köməyi ilə Balaxanı kəndində "Nəşri-Maarif" cəmiyyətinin nəzdində fəaliyyət göstərən "Nicat" məktəbinə şəriət və fars dili müəllimi

vəzifəsinə təyin edilir. O ilin yazından Sabir Bakıda çıxan "Günəş" və "Həqiqət" qəzetlərinin redaksiyasında işləyir. "Günəş" qəzeti hər həftənin cümə günü "Palanduz" sərlövhəsi ilə gülüş səhifəsi buraxırdı. Sabir bu səhifədə "Nizədar" və "Çuvalduz" imzaları ilə müntəzəm surətdə ifşaçı əsərlər çap etdirir. Şair eyni zamanda "Molla Nəsrəddin"-i də yazmağa davam edir.

1910-cu ilin sonlarında tutulduğu ciyər xəstəliyi üzündən Şamaxıya qayıdan Sabir müalicə məqsədilə öncə 1911-ci ilin fevral ayının axırlarında, daha sonra isə may ayında Tiflisə gedir. Bu vəziyyətində belə yaradıcılığına ara verməyən Sabir bir müddət sonra səhhətinin daha da ağırlaşması üzündən Şamaxıya qayıtmalı olur. Ömrünün çox hissəsini xalqın maariflənməsi, həqiqi islamı dərk etməsi üçün zəhmətlə keçirmiş məşhur şair 12 iyul 1911-ci ildə Şamaxıda vəfat edir və ordakı "Yeddi günbəz" qəbristanlığında dəfn edilir.

- Mirzə Ələkbər Sabirin dini dünyagörüşü yaradıcılığında:

"Mirzə Ələkbər Sabir və islam dini" mövzusuna da Sabirin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş bir sıra monoqrafiya və tədqiqat əsərlərində toxunulmuş, bəzi müəlliflər isə bu mövzuya ayrıca məqalə həsr etmişlər. SSRİ dövründə və çox təəssüf ki, hal-hazırda M.Ə. Sabiri bir ateist və dinsiz kimi təbliğ etməyə səy göstəriblər və göstərməkdədirlər. Ancaq biz həmin tədqiqatçıların əsərlərini araşdırdığımız zaman açıq-aydın şəkildə məntiqsiz və ziddiyyətli yanaşmaları görürük. Həyat və yaradıcılığını geniş və obyektiv şəkildə tədqiq etdikdə əminliklə səmimi, dindar bir şair olması qənaətinə gəldiyimiz Mirzə Ələkbər Sabirin çoxsaylı şeirlərində Allaha inam, Onun hikmət və qüdrətinə dərin ehtiram bariz şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Qərəzli Sabirşünasların üzərindən sükutla keçdiyi şairin məlum "A şirvanlılar" rədifli şeiri bu baxımdan səciyyəvidir:

Əşhədü billahi əliyyül əzim,
Sahibi-imanəm, a şirvanlılar!
Yox yeni bir dinə yəqinim mənim,
Köhnə müsəlmanəm, a şirvanlılar!

Müəllimlik etdiyi dövrdə şagirdlərinə daim milli, mənəvi-əxlaqi dəyərlərlə bərabər, islami dəyərləri də aşılamağa çalışan Sabir, "Ona inananların dostu", "cümlənin dərdinin dəvası", güclünün, gücsüzün Xudası olan tək Allaha əl açmağı, ehtiyacı yalnız Ondan diləməyi nəsihət edərək "İskəndər və fəqir" şeirinin sonunda uşaqlara müraciətlə yazırdı:

Ey oğul, hacəti Xudayə dilə,
Dərdini zati-kibriyayə dilə.
Cümlənin dərdinin dəvası Odur,
Acizin, qadirin Xudası Odur

Azərbaycan ədəbiyyatına islam dünyagörüşünün, islami dəyərlərin tərənnüm və təbliğ olunduğu bir-birindən qiymətli əsərlər bəxş etmiş Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında böyük islam peyğəmbəri həzrət Məhəmmədə (s) həsr olunmuş, onun müsəlmanlar və bəşəriyyət üçün yüksək mənəvi-əxlaqi, tərbiyəvi dəyərlər aşılaman hədislərinin əks olunduğu şeirləri spesifikliyi ilə diqqət cəlb etməkdədir:

Ya nəbiyyəl-müslimin, ey həq-təala rəhməti,
Çox fənadır əmrimiz, dərk eylə hali-ümməti,
Getdi izzət, batdı şövkət, tutdu zillət milləti,
Ələman, sümmələman [ya mən iləykə hacəti],
Tiri-sui-zənnə salehlər nişan olmaqdadır!
Gül könüllər göncələr tək bağı qan olmaqdadır

Sabir “Eydi-mövludi-Nəbi” şeirini isə sırf Məhəmməd peyğəmbərin mövludu şərəfinə qələmə almışdır. İlk dəfə 13 aprel 1907-ci ildə “Tazə həyat” qəzetində “Əli Sabir Tahirzadə Şirvani” imzası ilə çap olunmuş bu şeir “Hophopnamə”nin yalnız ikinci – 1914-cü il nəşrinə, üçüncü – 1922-ci il nəşrinə və dördüncü – 1934-cü il nəşrinə daxil edilmiş, sovet dövründə məlum ideoloji təsir nəticəsində başqa nəşrlərdən çıxarılmışdır.

Sabirin Füzulidən sitatlar gətirdiyi bu şeirində İslam Peyğəmbərinin (s) mövlud bayramı təsirli şəkildə təsvir edilir:

Həmdülillah ki, bizə şamil olub lütfi-xuda,
Bu mübarək günü dərk etməyə ömr etdi vəfa,
Eydi-mövludi-nəbidən gözümlər tapdı ziya,
Qılın, ey ümməti-mərhumə bu gün vəcdü səfa,
“Əşrəqət min fələkil-behcəti şəmsün və biha,
Mələl-ələmə nurən və sürurən və bəha”.
Ələmə zahir olub mərhəməti-xaliqu-küll,
Aşıkar oldu bu gün batini-Qurani-müdill,
Doldu afaqə səfa, oldu cəhan gülşəni-gül,

Mülki-dünyayə qədəm basdı o hədiyyi-sübul.
“Çıxdı bir gün ki, ziyasında təmamiyyi-rüsul,
Oldu məhv öylə ki, xurşid şüaində Süha”

Satirik şairimiz M.Ə.Sabir də digər görkəmli şəxsiyyətlərimiz kimi Əliyə (ə) və onun pak Əhli-beytinə (ə) böyük hörmət bəsləmiş, öz yaradıcılığında Əhli-beytin (ə) şənini uca tutmuş və onlara olan sonsuz məhəbbətini bildirmişdir:

Ümmi-Hüseyn, Ümmi-Həsən, zövceyi Əli,
Binti-Rəsul möcüzəsi aşkar olur.
Zikri-səlavət ilə şüru-i-kəlam edin,
Mədhi-Əlivü ali-Əli intişar olur.
Ya Rəb, bu asitanidə pak eylə Sabiri,
Çoxdur günahı, lütfüvə ümmidvar olur.

Sabirin bədii irsində xüsusi yer tutan, böyük önəm verilən məsələlərdən biri də İslam dininə sitayiş edən müsəlmanların birliyi və bütövlüyü məsələsidir. Müsəlmanlar arasında olan bu parçalanma, ziddiyyət və ədavətin aradan qaldırılmasının labüdlüyü və əhəmiyyətini anlayan, İslam fəlsəfəsinin dərin bilicisi Sabir xalqını Quran, Peyğəmbər hökmü ilə getməyə və birliyə çağırırdı:

Dinməz əcəba məniyi-Qurani bilənlər,
İslamı belə təfriqədə xar görənlər,
Aya, oxumazlar nə üçün dini bölənlər,
[Kanu şiyəən] rəmzini Quran arasında

Yuxarıdakı bəndin sonuncu misrasında "Əl-Ənam" surəsinin 159-cu ayəyə işarə edən Sabir müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quranda din arasında parçalanma, təfriqə salmağın necə böyük günah olmasını və Qiyamət günündə Allahın bu əməllərin cəzasını verəcəyini “dini bölənlərə” xatırladır. “Müsəlman olan kəs İslama xidmət etməlidir”- deyən şair onları İslamın birliyi, tərəqqisi uğrunda mübarizəyə səsləyir və bu yolda öz canından keçmiş İmam Hüseyninin (ə) şəhadətini misal gətirir:

Vabəstə müsəlmanlaradır qeyrəti-islam,
Etsin də gərək müsəlman olan xidməti-islam,
Əfsus ki, bihimmət olub milləti-islam

Dünyadə olan müxtəlif ədyan arasında!
İslamımızı etməliyiz boyləmi ihya?!
İmanımızı qılmalıyız boyləmi ifa?!
İslam o deyilmi ki, ciyərguşeyi-Zəhra
Baş verdi yolunda susuz, al qan arasında!.

Mirzə Ələkbər Sabir ömrünün sonuna qədər o ülvî, müqəddəs arzularından biri olan müsəlmanları arasındakı məzhəb ixtilaflarına son qoyulması, qardaş bir müsəlman ümməti yaranması arzusu ilə yaşadı. O, İslamın inkişafını mütləq surətdə müsəlmaların vəhdətində görürdü. Satiralarında buna qarşı olan ruhani cəmiyyətini sözlə qamçılayırdı. Müsəlmanları birliyə səsləyən şeirləri olduqca çoxdur, sadəcə yazının həcmi nəzərə alaraq bu qədəri ilə kifayətlənirik.

M.Ə. Sabir İslama, şəriətə zidd olan qumar, zina, yalan, spirtli içki kimi haram əməlləri cəmiyyətin inkişafına mənfi təsirindən danışır və xüsusən gəncləri haram əməllərdən uzaq olmağa çağırırdı:

Onlar ki, edir hörməti namusunu təqdis,
Bir digərinin irzinə eylərmi xəyanət?
Dersəm ki, zinakərlərin qeyrəti olmaz,
Olmazmı mənim iş bu sözüm eyni həqiqət?!

- Pedaqoji fəaliyyətində dinin təbliğatı:

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatçıların Sabirin dini ruhlu əsərlərinin üzərindən sükutla keçmələri kimi pedaqoji fəaliyyəti dövründə “şəriət” dərsləri tədris etməsini işıqlandırmağa cəhd göstərməmələri də başa düşüləndir. Çünki “ateist”, “dinə qarşı mübarizə aparan” bir şair kimi qələmə verməyə çalışdıqları Sabirin “din”, “şəriət” dərsləri tədris etməsini qəbul etmək, işıqlandırmaq ən azından uyğunsuzluq və məntiqsizlik yaradardı. Qeyd etmək lazımdır ki, “Sabirin bir pedaqoq kimi tədris etdiyi, ümumi şəkildə “şəriət” dərsi adlandırılan fənn ayrılıqda “Təcvid” (Quranı düzgün tələffüzləmə), “Qiraəti-Quraniyyə” (Quranın müəlləsi) və “Əqidə” (dini əqidələr) fənlərindən ibarət idi.”

Şeirlərində elmə olduqca böyük dəyər verən şair şeirlərində tərbiyə və təhsilin bir-birinə sıx bağlı olduğunu deyirdi. Övladı “Haqqın neməti” adlandıran şair Haqqa şükr etməyin də bir tərbiyə üsulu olduğunu vurğulayırdı:

Valideynin, təbii, övlada,
Nəzəri-etinası tərbiyədir,
Çünki övlad neməti-həqdir,
Şükri-həqqin ədası tərbiyədir.

Sabir bildirir ki, əgər “ömür zay edici” köhnə üsul məktəblərin yerinə yeni üsullu məktəblər təşkil olunmuş olsaydı, övladlarımız və cavanlarımız yad mədəniyyətlərin, yad əqidələrin ağuşuna atılmazdı. Şair başda ana dilinin, milli dəyərlərin, dini əqidələrin tədris olunduğu yeni üsullu məktəblərin vətənin hər guşəsində təsis olunmasını yeganə çarə adlandırır:

“Bilirmisən çarəmiz nədir? Bəli, çarəmiz, ən böyük çarəmiz məktəbdir. Məktəb, yenə məktəb! Hələ isə hər şəhərdə, bacardığca hər kənddə iştiaq ilə, ittifaq ilə məktəb açmalı, məktəbi-islamiyyə açmalı; islamın o məsum balaların saf qəlblərini islamiyyət nuru ilə tənvir etdikdən sonra əcnəbi dillərini də nə qədər oxunur-oxunsun, oxutmalı; övladi-vətəni tərəqqiyə, mədəniyyətə isal etməli, islamiyyət ilə bərabər tərəqqiyə isal etməli; əcnəbi tərəqqisinə islamiyyə tərəqqisi demək olmaz; islam özü tərəqqi etməli, bununçün də açılmalı!

Millətinin gələcəyi və ümidi olan cavanları tərəqqiyə, təhsilə səsləyən Sabirin gənclərdən əsas tələbi ana dillərinə, dini əmrlərə və dini əqidələrinə lazımınca yiyələnmələridir. Sabir belə qeyd edir: "Heyf ki, məət-təəssüf bunu söyləyə bilərəm ki, millətimizin avam cavanları çox-çoxdur. Millətdən, milliyyətdən bixəbər olanları daha çoxdur. Nə təəssüflü bir hal! Bundan daha böyük təəssüf olunacaq burasıdır ki, oxumuş cəvanlarımız dəxi əksəriyyəti ilə ana dilindən, əqaidi-diniyyələrindən lazımınca xəbərdar ola bilməyiblər. Əcəba, bu təqsir kimdədir, oxumuşlarımızdamı? Xeyr! Xeyr! Təqsir bizim məktəbsizliyimizdədir. Zira üsuli-cədid üzrə təşkil olunmuş müntəzəm məktəblərimiz olmuş olseydi, məkatibi-ətiqin ömr zayeedici üsulundan qorxub, hələ ana dili bilməyən, əqayidi-diniyyəsiindən xəbərdar olmayan övladlarımız, ümidi-istiqlalımız olan övladlarımız xarici məktəblərə verilib, ilminskilər təlif edən risalələrə mötəqid olmaz idilər. Ey vah, nə qəmli halət, nə yaman rəzalət, aman Allah, bu girdablar bizi boğur, biz hələ qafil dururuq. Bu cəhalət bizi odlara yandırır, biz hələ bixəbər qalırıq”.

Göründüyü kimi, böyük satirik şair gənclərin inkişafında dini əmr və dini əqidələrə sahib olmağı bir maneə kimi görməyib, əksinə, vacib hesab etmişdir. Sabir dindar bir müəllim idi. Dahi mütəfəkkir öz yaradıcılığında bir tərəfdən dini və elmi geriliyi, cahilliyi, savadsızlığı, xurafatı milli təkamülümüzə,

cəmiyyətin birliyinə maneə hesab edir, digər tərəfdən isə bəzi öz dili, dini, mədəniyyəti və mənəvi dəyərlərinə biganə olan savadlı şəxsləri də tənqid atəşinə tuturdu:

Kimdir arif? – deyə sordum, dedilər, əsrə görə:
Arifin indi nə dini və nə imanı olur.

Sabir buradakı “arifin” dini, imanı olmamasının səbəbini, günahını millətin gələcəyi olan övladların öz dilində, öz milli, dini təməlləri üzərində qurulmuş məktəblərimizin yoxluğu üzündən, “əcnəbi” ölkələrdə xarici məktəblərə verilildiyini qeyd edir. Bu danılmaz bir həqiqətdir ki, müsəlman olmayan xarici ölkələrdə təhsil almış gənclərin dinə, xüsusən İslama ögey, tənqidi, kinayəli yanaşmalarını, məhz onlara həmin məktəblərdə aşılana təhsil şərtləndirirdi. Şair bir satirasında yenə bu məsələyə işarə edərək yazırdı:

Çox təəccüb edirəm tərzi-cədidə ki, onu
Əcnəbilər oxuduqca hünər izhar ediyor.
Halbuki millətimizdən onu kim ki, oxuyur,
Qaliba həzrəti-Allahı da inkar ediyor.

- Məhərrəmlik təziyədarlığı və Sabir yaradıcılığında mərsiyələr:

Azərbaycan ədəbiyyatında süjetli satirik şeirin ilk yaradıcısı olan, milli satirik şeirimizə ilk dəfə olaraq taziyanə, qırmanc, satirik marş, satirik bəhri-təvil, sual-cavab və s. kimi janrlar gətirmiş Mirzə Ələkbər Sabirin “Hophopnamə”yə daxil edilən, elm aləminə məlum əsərlərinin əksəriyyəti, bilindi ki, onun 1903 ilə 1911-ci illər arasında qələmə aldığı yaradıcılıq nümunələridir.

Lakin şairin təxminən 30 illik yaradıcılıq dövrü məhsullarının taleyi isə hələ də qaranlıqdır. Sabirin həyatı və ədəbi irsinin bir sıra tədqiqatçıları tərəfindən də göstərildiyi kimi, şair həmin “30 illik yaradıcılığında”, əsasən, qəzəl, qəsidə və mərsiyələr qələmə almışdır. Abbas Səhhət qeyd edir ki, hələ gənc yaşlarından Ələkbər “məhərrəm və səfər aylarında növhə deyib oxumaqla atasının və sair camaatın əzizi olur”. XIX əsrin sonlarında Şamaxıda mərsiyə və qəzəl ustası kimi tanınan Sabir Məhərrəm ayında tez-tez məscidlərə dəvət olunaraq, təziyələrdə mərsiyələrindən oxuyardı. Görkəmli ədəbiyyatşünas Salman Mümtaz bu barədə yazırdı: “...məhərrəmlik başlayırdı. Gündüzlər sabun bişirməklə məşğul olan Ələkbər gecələr də şamaxılılar məscidində öz

mərsiyyələrini oxuyurdu.” Lakin çox təəssüf ki, Sabirin bu əsərləri indiyəcən əldə edilə bilməmişdir. Şairin böyük övladı olan Səriyyə Sabir qızı “Atam haqqında” xatiratında yazırdı: “Əlidadaşın (Sabir) vəfatından sonra hələ yasını qurtarmamışdıq ki, əsərlərindən müəyyən hissə evimizdən itdi; qalan hissə haqqında isə “üləma” göstərişi ilə əqrəbamız dəfələrlə müraciət etmiş, əsərin içindən molla və dinə dəyərli parçaların çıxarılmasını tələb etmişlər ki, buna da Mirzə Abbasqulunun (Abbas Səhhət) göstərişi ilə biz (mən və yoldaşım) razılıq verməyib kitabı gizlətdik. Sonradan yenə Mirzə Abbasqulunun vasitəçiliyi ilə qalmış hissə anamız Billurnisənin adından nəşr edildi”.

Əldə olunmamasına baxmayaraq, yaxınlarının və dostlarının xatirələrindən belə məlum olur ki, Sabirin yaradıcılığında geniş yer tutan şeir növlərindən birini məhz mərsiyələr təşkil etmişdir. Sabirin “Hophopnamə”yə daxil olan, məlum əsərlər içərisində də bir neçə mərsiyyəsi mövcuddur. Mirzə Ələkbər Sabir də bu qədim mərsiyyəçilik ənənələrimizi davam etdirərək Azərbaycan mərsiyə ədəbiyyatına qiymətli nümunələr bəxş etmişdir. Lakin təəssüf ki, onun hələlik Kərbəla faciəsinə həsr edilmiş cəmi iki mərsiyyəsi məlumdur. Ancaq buna baxmayaraq, sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından bu iki mərsiyyə Sabirin bu yöndəki uzunmüddətli təcrübəsinə bariz nümunəsidir:

Ayineyi-cəhanda bir surəti-qəm nümalənir,
Vəqeyi-Nuhdur məgər kim yenə ibtidalənir?
Yoxsa sinini-aləmin günləri intihalənir,
Ya ki, məhi-məhərrəmin tazə hilali görsənir!

İlk dəfə “Tazə həyat” qəzetinin 30 yanvar 1908-ci il №25-də nəşr olunmuş bu mərsiyəsində Sabir Kərbəla faciəsinin yaxınlaşmasını, “məhi-məhərrəmin” təzə ayının görsənməsini “Nuh tufanına düçar olmağa”, “dünyanın sonunun gəlməsinə” bənzətməklə orijinal ifadələrlə təsvir etmişdir. Şair bu faciəni neçə əsrlər bundan əvvəl deyil, sanki, bu məhərrəm ayında olacaqmış kimi təsvir etməkdədir:

Ay açılan səbahi-qəm, şam ol, açılma bir zəman!
Yəsribü Məkkə sərvərin salma bəlayə ələman!
Gərçi İraqə cəlb edir miri-hicazi kufiyan,
Leyk bu yolda onların özgə xəyali görsənir!
Getmə, dur, ey qətari-qəm! Gör ucalan nəvaləri,
Çəkmə diyarı-qürbətə bu vətən aşinaləri,
Düz deyil əhli-kufənin əhdləri, vəfaləri,

Əhdşikəndir aqibət, gərçi vəfali görsənir

Şair bu mərsiyyədə “açılacaq olan qəmli səhərə” açılma!” – deyə hayqırır, kufəlilər “Yəsribü Məkkə sərvərini” İraqa dəvət etsələr də, onların əhdləri, vəfaları düz deyil, nəticəsi vəfasızlıq olacaq! – deyə fəryad qoparır. Yuxarıdakı hər iki bəndin sonuncu beytlərində həmin məsələyə işarə edən Sabirin işlətdiyi emosional ifadələr onun bu faciəyə bilavasitə şəxsi münasibətinin də bariz təzahürüdür. Bu mərsiyənin sonuncu bəndində daha aydın nəzərə çarpır:

Giryeyi-zarim etmədi aləmi qərqi-əşki-tər,
Cani-cəhani tutmadı atəşə, odlandı ciyər,
Başla fəğanə barı, ey bülbülü-təbi-növhəgər,
Sənlə bəlali Sabirin başı bəlali görsənir.

Sabirin Kərbəla faciəsinə həsr olunmuş məlum ikinci mərsiyəsi 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu tərəfindən nəşr olunmuş “Dahilərin göz yaşı. Mərsiyələr”- toplusuna daxil edilmiş,

Baxdı çün Əkbərinin nizədə Leyla üzünə,
Gördü zülfü tökülüb, çün şəbi-yelda üzünə.

– beyti ilə başlanan mərsiyyəsidir ki, şair bu mərsiyəni İmam Hüseynin (ə) özü ilə bərabər Kərbəla çölündə faciəli şəkildə şəhid edilmiş oğlu Əliəkbərə (ə) həsr etmişdir. Bu beytdə Sabir həzrət Əliəkbərin (ə) Yəzidin qoşunu tərəfindən vəhşicəsinə qətl edildikdən sonra başı kəsilib nizə ucuna taxılaraq ailəsinin, anası Leylanın gözü qarşısında Şama – Yəzidə aparılmasını, sonrakı bəndlərdə isə Leylanın iniltili fəryadını təsirli ifadələrlə təsvir etmişdir:

Gəldi şurə dedi: – Ey şəmi-şəbistanım oğul,
Yetmədin kamı-muradə məhi-tabanım oğul,
Həşrətək dildə qalıb çıxmadı bu canım, oğul,
Gəlməyəydi anan, ey kaş, bu dünya üzünə.

“Bu özlərini “əhli-Quran” adlandıranlar sənə necə qılınc çəkdilər, onlar məhşərdə həzrəti-Zəhranın (s.ə) üzünə necə baxacaqlar” – deyə, ana fəryad qoparır:

Qaşların tağı, oğul sureyi-Yasin oxuyur,

Baxsa hər kim üzünə, ayeyi-Təhsin oxuyur,
Əhli-Qurandu bular, cümləsi “Ta-sin” oxuyur,
Necə çəkdilə qılinc, məzhəri - “Taha” üzünə

Şair burada ananın diliylə deyir ki, sənin üzünə baxanlar Peyğəmbərin (s) camalını görürlər, “Yasin”i və “Təhsin”i oxuyurlar. Bunların hamısı Quran əhlidir, bəs necə olur ki, “Ta ha”nın zahir olduğu yerə qılinc çəkirlər?”

Dedilər: – Kimdu bu övrət bizi nalan eliyən,
Yoxsa Leyladu bu Məcnun kimi əfqan eliyən,
Səni, ey tazə cəvan, qanına qəltan eliyən,
Necə məhşərdə baxar həzrəti-Zəhra üzünə?

Həzrət Əliəkbəri (ə), o cümlədən bütün Kərbəla şəhidlərini qətl edənlərə böyük nifrətini, qəzəbini açıq ifadə edən Sabir onları İsa peyğəmbəri dara çəkən yəhudilərə bənzədir. Buradan da açıq aşkar şairin Peyğəmbər qatili olan yəhudilərə də necə nifrət etdiyi görünür.

Arizin səfheyi-incili-Xudavəndi-vədud,
Nizə başında başın, həm oxuyur sureyi-Hud,
Deyəsən, nizə ayağında durub qövmi-yəxud,
Darın üstündə baxırlar hamı İsa üzünə

Mərsiyyənin sonunda Əliəkbərin (ə) timsalında, şiəlikdə xüsusi yerə malik olan İmam Hüseyn (ə) və digər Kərbəla şəhidlərinin faciəvi qətlinə ürəkdən yanan, onlara dindar bir şiə kimi səmimiyyətlə yas tutan Sabir həm öz münasibətini ifadə edir, həm də bu yolla xalqı onları hörmətlə yad etməyə, anmağa çağırır:

Sabira, hər il əza saxla Əliəkbərə sən,
Kərbəladə gedib ağla o şəhi-davərə sən,
Gəl qiyamətdə bu cəm ilə səfi-məhşərə sən,
Qalma həsrət iki dünyadə bu Mövla üzünə.

“Sabirə yeni nəzər” kitabında şairin mərsiyyə əsərlərinə xüsusi yer verən tədqiqatçı Sona Xəyal onun Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan daha bir mərsiyyəsi haqqında da məlumat vermişdir: “Əlyazmalar İnstitutunda Salman Mümtazın arxivində [fond 24, s/v. 603] Sabirin bir sinəzəni saxlanılır. Xətt mümtazın deyil, kimə məxsus olduğunu demək çətindir, bəlkə də, avtoqrafdır.

22x35sm ölçüsü bir vərəqdə yazılmış 78 misralıq əsərdə növhə və əfradlar dəfələrlə bir-birini növbələyir. Əsər bu cür başlayır:

Ey cəmaət, eyləməz bu zülmü kafər kafərə,
Ox oxa peyvənd olub sinəmdə, xəncər xəncərə.

Müsəlman dünyasında, xüsusən də şiələr arasında haqqın, ədalətin, İslamın bərpası uğrunda ən böyük şəhid kimi qiymətləndirilən İmam Hüseynin şəhadəti, həmçinin xeyrin şəre, məzlumun zalıma, ədalətin ədalətsizliyə qarşı qətiyyətli mübarizəsinin əzəmətli bir simvoluna çevrilmişdi. Sabirin də bu cür münasibəti şeirlərində bariz ifadəsini tapmaqdadır:

Kim xidmət etdi, ey dil, islamə, ittihadə?
Kim keçdi başü candan bu məsləki-vəfadə?
Məzlumi-Kərbəlanı gör, dəşti-Neynəvadə,
Xiyyə təbarın etdi bəzli-tifaqi-millət!
Sabir! Hüseynə peyrəv olmaq gərək və illa,
Mən müsəlmanəm deməklə, yetməz sübutə dəva,
Bax, gör nə şövqilə baş verdi əzizi-Zəhra,
Olsa, nölür bu yolda həm iştiaqi-millət!.. [74, s.56].

“Mən müsəlmanam” deməyin kifayət olmadığını, İslamın, müsəlmanların inkişaf və tərəqqisi uğrunda millətin böyük istəklə İmam Hüseynin yolu ilə etməsinin zəruriliyini vurğulayan şair başqa bir şeirində yazırdı:

Xaki-payimdi verən didəyi-xurşidə ziya
Ki, Hüseyn nökrim, aləmə sultanəm mən.

Sabirin də elmə məlum olan və dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərinin vəfatı münasibətilə yazılmış bir neçə mərsiyəsi “Hophopnamə”yə daxil edilmişdir. Sabirin məlum mərsiyyələri içərisində millət yolunda bir sıra mütərəqqi addımlar atmış İran padşahı Müzəffərəddin şahın vəfatı münasibətilə qələmə almışdı. “İrşad” qəzetində [№8] dərc olunmuş bu görkəmli şəxsiyyətin vəfatı münasibətilə yazdığı mərsiyəsində islamı “fövt” [ölü] ikən “ihya” edən “vəfalı padşah” üçün Allaha dua edir:

Xudavənda, kərima, girdigara,
Onilə rəhmətinlə qıl müdara,

Olurkən fəvt, edib islamı ihya,
Səadət rütbəsin aldı kəmahı,
Qərini-məğfirət qıl, ya ilahi,
Müzəffərdin vəfalı padşahi!..

Bu məsriyədən başqa Həsən bəy Zərdabiyə, Şamaxılı quberniya qazisi və hörmətli din xadimi Hacı Əbdülməcidi əfəndi Əfəndizadənin vəfatına aid mərsiyyələrin də müəllifidir.

- M.Ə. Sabir haqqında iradların bir qisminə cavab:

Yeri gəlmişkən, burada bir məsələyə də toxunmaq istərdik. Beləki sovet dövründə əksər tədqiqatçılar tərəfindən hətta indiki bəzi qərəzli araşdırmaçılar tərəfindən aşağıdakı şeirin iki beytini gətirməklə “Sabirin dinin həqiqiliyinə inanmadığı” kimi izah edilməyə çalışılmışdır. Lakin ömrü boyunca namaz qılıb, oruc tutmuş, şəriət dərsləri tədris etmiş, əsərlərində İslam dini əleyhinə bir misra belə olmayan, əksinə, dini dəyərləri dönə-dönə tərənnüm və təbliğ etmiş Sabirin bu şeirində dinin – İslam dininin həqiqiliyinə şübhə etməsinə inanmaq, şübhəsiz ki, sadəcə olaraq təbəssüm doğurar. Sabirin ateist ədəbiyyat nümunəsi kimi təqdim edilən şeirlərindən biri də aşağıdakı təziyanəsidir:

Elm olduğu yerdə olamaz dinü dəyanət,
Din məsələsi cəhl təqazası deyilmi?
Təbid olunan məclisi-şurayi-düvəldən
Avropanın əqbabi-kənisəsi deyilmi?

Sovet dönəmində əksər tədqiqatçılar bu şeirdə, xüsusən ilk beytdə əksini tapmış fikirləri Sabirin şəxsi düşüncələrinin ifadəsi kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bu mülahizələr tamamilə əsassızdır. Sabirin ilk dəfə “Yeni həqiqət” qəzetində [23 yanvar 1911, №2] “Dreper deyir ki” adı altında dərc olunmuş bu təziyanəsi məşhur Amerikalı kimyaçı və fizioloqu olan Con Uilyam Dreperin fikirlərini əks etdirməkdədir. Əgər həmin təziyanə təklikdə təqdim olunmuş olsa, bu, müəlliflərin şairin Dreperin fikirlərinə qatılması haqqındakı qənaətlərinə əsas vermiş ola bilərdi. Lakin Sabir həmin şeirin altında “Əhməd Midhət deyir ki” adı ilə digər təziyanəsini də qələmə almışdır:

Dinsizlik ilə kəsb olunan bir mədəniyyət,
İnsanlığın olduqca bəlayası deyilmi?
Məhdi-mədəniyyət ki, deriz mülki-firəngə,
Vəhşiyyətin ən qorxulu səhrası deyilmi?

Bu təziyanəsində isə şair məşhur yazıçı Əhməd Midhətin fikrini nəzmə çəkmişdir. Göründüyü kimi bir yerdə çap olunan hər iki şeirində Sabir bu mütəfəkkirlərin fikirlərini diqqətə çatdırır və “dinsizliklə kəsb olunan mədəniyyət insanlığın bəlası, faciəsi”- adlandıran Əhməd Midhətin fikrini “elm olduğu yerdə din ola bilməz”- deyən Dreperin fikrinə kəsərli bir cavab kimi təqdim edir. Onu da qeyd edək ki, “Hophopnamə”nin 1954-cü və 1960-cı illərdəki nəşrlərinə Əhməd Midhətin fikrini ifadə edən ikinci təziyanə məqsədli olaraq, ümumiyyətlə daxil edilməmişdir.

Həmçinin məlum olduğu kimi sovet dövründə istər orta məktəb dərslərlərində, istərsə də Sabirin həyatı haqqında məlumat verilən elmi ədəbiyyatlarda onun 8 yaşında qələmə aldığı və ilk qələm təcrübələrindən sayılan aşağıdakı üç misralıq şeir parçası əksər hallarda öz əksini tapmışdır və bu gün Sabir haqqında yazılan əksər məqalələrdə bu şeiri istifadə etməklə, nəinki Sabirin şeirinin ecəzkarlığın xalqa çatdırmaq istəyirlər, əksinə oxucuda Sabirin dinsiz biri kimi təsəvvürünü formalaşdırmağa çalışırlar.

Tutdum orucu irəmazanda,
Qaldı iki gözlərim qazanda,
Mollam da döyür yazı yazanda.

Bu cür misalların sayını daha da artırmaq olar. Lakin yazımız çox uzanmasın deyə bununla kifayətlənirik. Bunu qətiyyətlə deyə bilərik ki, Sabir İslam dini, İslam müqəddəsləri və İslami dəyərlər əleyhinə heç bir fikir qələmə almamışdır.

Həyat və yaradıcılığında İslami dəyərlərə böyük ehtiram göstərmiş, dini təhsili vacib saymış şairin mövhumat və xurafatın, riyakar molla və axundların ifşasına yönəlmiş satirik əsərləri xalqın oyanması və tərəqqisi ilə yanaşı, həm də İslam dininin saflığını ortaya çıxarmağa, onun nüfuzuna xələl gətirən ünsürlərdən arındırmağa xidmət etmişdir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

1. Mirzə Ələkbər Sabir-"Hophopname"
2. Hüseyn, S. Mirzə Ələkbər Sabir Tahir-zadə // Sabir, M.Ə. Bütün əsərləri / M.Ə.Sabir / red: S.Hüseyn.
3. Sabir xatirələrdə / Tərt. ed. A.Zamanov.
4. Qasımbəyli, F. Şəriət müəllimi Sabir Tahirzadə
5. Qasımbəyli, F. Mirzə Ələkbər Sabirin mərsiyə əsərləri.